31288 369

October 1914.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 202.

वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः

श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः

श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः

द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः

तद्दर्शनीयतात्पर्य्यकतत्कृतपद्यकदम्बव्याख्यानरूपः ।

द्वैताद्वैतदर्शनानुसारिणी वेदान्तकारिकावली च

पण्डितश्रीपुरुषोत्तमप्रसादशर्म्मकृता; मूलकृतैव कृतयाऽध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकया सहिता

श्रीयुतकान्यकुब्जकवीन्द्रवर—दुःखभञ्जनशर्मतनूजनुषा साहित्यसाङ्ख्ययोगाद्यनेकशास्त्रा-
ध्यापकेन–देवीप्रसादशर्म्मकविना संशोधितौ ।

VEDÂNTASIDDHÂNTASANGRAHA,

WITH A COMMENTARY BY SRÎ BANAMALI MISRA,
AND VEDÂNTA KÂRIKAVALI,
By Pandit Purushottama Prasad Sarma,
With a Commentary called Adhyatmasudha Tarangini
Edited by Devi Prasada Sarma Kavi.

FASCICULUS III - ३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.
PAṆḌITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

Price Rupee one.

Registered According to Act XXV. of 1867.

SH. GHUL[illegible] SONS
BOOKSELLERS & PUBLISHERS,

Accession Number 31288
Cat. ... Class No. ...

॥ श्रीः ॥

—:०:—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा–संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२०२.

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवक एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्थां एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्–मुद्राः ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ "

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
(४) भाष्योपबृहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपादः(मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णः (मीमांसा) २
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्ण(वेदान्तः)१
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्यायः) ५
(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

व ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदेति,, पूर्वं पुरुषस्येशस्य विचित्र-रूपत्वं तज्ज्ञानस्य श्रीप्राप्तिरूपं फलं चोक्त्वा "अथाऽत आदेशो नेति नेति न ह्यस्मादिति नाऽन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति" "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति" जडजीववैलक्षण्यमुक्त्वा ततः परमुत्कृष्टमन्यत् निषिध्य प्राणोपलक्षितविश्वसत्तायास्तदधीनत्वमेवोक्तम् ॥ ४ ॥

"ननु न वा रे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा रे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञातेनेदं सर्वं विदित" मित्युपक्रमानुरोधेन जीवस्यैव द्रष्टव्यत्वादिकं तच्चेशाभेदे सत्येव तस्योपपद्यते तयोरभेदस्तु द्वैतमिथ्यात्वे सत्येव स्यादित्यत आह—

कामाय ह्यात्मनः सर्वं प्रियं स्यादित्युपक्रमः ।
आत्मत्वेनैव तद्विद्धि स्यादुपसंहृतिश्चितः ॥ ५ ॥

कामायेति । उपक्रमोपसंहारावात्मत्वेनैव न तु जीवत्वेनेशत्वेन च । यथा सिद्धपाकविषयकपाकत्वप्रकारकज्ञानादसिद्धपाकविषयिकेच्छा जायते सिद्धे इच्छाविरहात् तथाऽऽत्मत्वेन जीवस्योपक्रमेऽपि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानुपपत्त्योपसंहार ईश्वरविषयक एव, यथा वा चातुर्मास्ये पर्वद्वये द्वयोः प्रणयन्तीति प्रणयनविधायकस्य वाक्यस्य सार्थक्यायाऽतिदेशप्राप्तगार्हपत्यापादानकाहवनीयावधिकप्रणयनातिरिक्ताहवनीयापादानकोत्तरवेद्यवधिकापूर्वप्रणयनविषयकत्वं कल्प्यते तथा दर्शनादिविध्यन्यथानुपपत्त्योपसंहारस्येशविषकत्वं कल्प्यते नचाऽतीवेशाभेदेनोपसंहारोपपत्तिः प्रत्यक्षसिद्धजीवाभिन्नेशस्याऽपि प्रत्यक्षसिद्धत्वेन दर्शनादिविधिवैयर्थ्यात् अज्ञानाद्यधिष्ठानतया सदा प्रत्यक्षाच्चिन्मात्रादतिरिक्तविशेषमनङ्गीकुर्वतो दर्शनादिविधिवैयर्थ्यमेव । नच प्रत्यक्षेण विशिष्टं गृह्यते न शुद्धं विशिष्टभाने विशेष्यभानावश्यकत्वात् । तद्विज्ञानेन सर्वेषां देवानां विज्ञानेन फलं भवति इत्यर्थः तद्विज्ञाने सर्वविज्ञानमनुपपन्नमेव । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन ह्यध्यस्तस्य नाश एव न ज्ञानम् न हि शुक्तिज्ञानेन रूप्यं ज्ञातमपि तु नष्टम् अतो जीवादत्यन्तविलक्षणः सदनन्तगुणालयो हरिरेव विहितदर्शनादिविषयः "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः

सर्वं वेदे" त्युत्तरश्रुतिः सर्वस्याऽऽत्माधारकत्वं बोधयन्ती सर्वस्य सत्यत्वं बोधयति "इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मे" त्यपि श्रुतिरपीदं सर्वं यद्यस्मिन् सोऽयमात्मा परमात्मेत्यर्थपरा सत्याधाराधेयभावं बोधयन्ती भेदपरा ॥ ५ ॥

"स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य नवाह्याञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः स यथा वीणायै वाद्यमानायै न वाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य शब्दो गृहीतः स यथाऽर्द्रैन्धनाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येव वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यातानी" ति संगृह्णाति—

दुन्दुभिशब्दयोः सत्त्वं वीणातच्छब्दयोर्यथा ।
धूमाग्न्योश्चैव सत्यमीश्वरजगतोस्तथा ॥ ६ ॥

परस्परभिन्नानां समसत्ताकानां दुन्दुभितच्छब्दानां वीणातच्छब्दाग्निधूमादीनां दृष्टान्तत्वं द्वैतसत्यत्व एवोपपद्यते न हि दुन्दुभ्यादौ तच्छब्दादिरध्यस्तः किन्तु तदधीनः तथा ब्रह्मक्षत्रादीनां सर्वेषामन्याधारकत्वं निषेधन्ती ब्रह्माधारकत्वं चाऽऽक्षिपन्ती दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेन ब्रह्मसमसत्ताकत्वं बोधयति यथा दण्डादिना ताड्यमानस्य भेर्यादेस्तारमन्दरूपान्वाह्यान् ग्रहीतुं न शक्नोति दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन आहननमाघातः तद्विशिष्टस्य वा दुन्दुभेर्ग्रहणे सति शब्दसामान्यविशिष्टदुन्दुभिग्रहणे सति तद्गताविशेषा गृह्यन्ते एवं वीणादावपीत्यर्थः यथा सामान्यं विना विशेषोनाऽवतिष्ठते तथा ब्रह्म विना जगन्नाऽस्तीत्येवं प्रतीयते न तु ब्रह्मणि तदध्यस्तमिति दृष्टान्तानानुगुण्यात् सामान्ये विशेषस्याऽनध्यासात् । ततो जगदुत्पत्तिविषये आर्द्रैन्धनाग्निधूमदृष्टान्तवाक्येऽपि लीलयाऽनायासेन निश्वसितवज्जगत्सर्जनामित्येवं प्रतीयते न तु तत्राऽध्यासः ॥ ६ ॥

"स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ चाऽराः सर्वे समर्पिता एवमेवाऽस्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिता"

इति श्रुतिं संगृह्णाति—

चिज्जडानां चितां भेदं स्पष्टं बोधयति श्रुतिः ।
तथा जीवबहुत्वं च स वा इत्यादिका स्फुटम् ॥ ७ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां प्राणिनामधिपतिः पालको राजा शिक्षकश्च रथनाभावित्यादिसर्वाणि भूतानीत्यन्तेन जडानां च सर्वेषां ब्रह्माधारकत्वमुक्तं सर्व एत आत्मानः समर्पिता इत्यन्तेन मुक्तानां तदाधारकत्वमुच्यतेऽन्यथा सर्वाणि भूतानीत्यन्तेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥७॥

"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत" इति श्रुतिं संगृह्णाति—

जीवं जीवं प्रतीशानोऽन्तर्यामी बहुधाऽभवत् ।
माया विचित्रशक्तिः स्यादन्तर्यामितया बहुः ॥ ८ ॥

रूपं रूपं जीवादिकं प्रत्यन्तर्यामितया बभूव मायाभिर्विचित्रशक्तिभिरन्तर्यामितया मत्स्याद्यवतारादिना बहुरूपः प्रतीयते इत्यर्थः ॥८॥

ननु विश्वं दृष्टिसृष्टिरेव "अस्मादात्मनः सर्वे प्राणा" इत्यादिश्रुतिस्तत्र मानामिति मन्दाशङ्कामपाकर्त्तुं श्रुतिं व्याख्याति—

सर्वे लोकास्तथा प्राणा देवा भूतानि सर्वशः ।
अस्मादात्मन ईशानाज्जायन्ते सृष्टिकालतः ॥ ९ ॥

ईशकर्तृकैवेयं सृष्टिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्रैषो ऽभूत्प्रसुप्तो वा एषोऽन्तर्हृदये विभुः ।
तस्मिञ्छेत इतीत्थं हि प्रक्रान्तो जगदीश्वरः ॥ १० ॥

इदंपदेनेश्वरं परामर्शयितुं "यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत" इति सुप्ताधारेशप्रस्तावकं वाक्यमुदाहरति ॥ १० ॥

जीवानां दर्शनं नाऽस्ति सर्वलोकादिगोचरः ।
जीवात्सुप्तोत्थितात्सृष्टिर्युज्यते न कथं च न ॥ ११ ॥

"यथोर्णनाभिस्तन्तूनुच्चारयति यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चर-

न्त्येवमेवाऽऽत्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति" श्रुत्योर्णनाभितन्त्वाग्निविष्फुलिङ्गदृष्टान्तेन सुप्ताधारतया प्रस्तुतादिदंपदेन परामृष्टादीशाद् देहद्वारा जीवानां च परमार्थसतां सृष्टिकाले सृष्टिरुच्यत इत्यर्थः । "अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्य च न वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतितिष्ठन्ति ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत" इति सुप्तावज्ञातनाडीसत्त्वं वदन्त्या श्रुत्या दृष्टिसृष्टिमत भङ्गात् ॥ ११ ॥

संस्काराद्दृष्टदेहानां सुप्तौ ज्ञानस्य वर्जनात् ।
उत्थितिर्न ततोऽतः स्यान्निद्रितस्य कथञ्चन ॥ १२ ॥

ज्ञानार्थे श्रवणादौ स्वर्गार्थे यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् दृष्टिसृष्टिमते कार्यकारणनियमाभावादित्यपि बोध्यम् ॥ १२ ॥

"जीवेशावाभासेन करोति माया ऽविद्या च स्वयं भवती"ति श्रुतिं व्याख्याति—

आभासो हि भ्रमस्तेन युतावीशासुधारिणौ ।
करोत्याच्छाद्य तत्त्वं सा जीवम्प्रतीशजीवयोः ॥ १३ ॥

जीवं प्रतीशजीवयोस्तत्त्वमाच्छाद्य जीवाधिकरणकान्यथाज्ञानविषयौ तौ संपादयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्यथा ज्ञानमेवाऽऽह—

जीवे वपुरभिन्नत्वं तत्तुल्यत्वं परेशितुः ।
भासयन्ती मुधा माया विद्याशब्दोदिता स्वयम् ॥ १४ ॥

अहं गौरः स्थूल इत्यादिना जीवस्य देहाभेदभ्रमजनिका
अवजानन्ति मां मूढाः मानुषीं तनुमाश्रितम्
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्
नाऽहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाऽभिजानाति लोको मामजमव्यय-
मित्युक्तं जीवं प्रतीशस्याऽन्यथा ज्ञानं जनयतीति जीवं प्रती-

शतत्त्वमाच्छादयन्ती मायापदेन जीवतत्त्वमाच्छादयन्ती चाऽविद्या-पदेन व्यवह्रियते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

क्रृतिगोचरतेशस्य जीवस्याऽपि हि वाधिता ।
जगतोऽनीश्वरत्वं स्यात् जीवो नष्टो भवेदथ ॥ १५ ॥

जन्यस्येश्वरत्वे मानाभावः सर्वजनकेश्वरबोधकश्रुतिविरोधः । जन्यस्य जीवस्य नाशावश्यकत्वान्निर्मोक्षप्रसङ्गश्च स्यात् ॥ १५ ॥

ननु जीवेशयोर्भेदं मायाकृतमाहेयं-
श्रुतिरिति व्याख्यामाशङ्क्य निराकरोति—

भेदं मायाकृतं ब्रूते जीवेशयोर्दुराग्रहात् ।
अनादित्वं च षण्णां स उपेक्ष्यो व्याहतार्थकः ॥ १६ ॥

जीवेश्वरौ विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय-
इति भेदस्याऽनादित्वं मायाकृतत्वं च ब्रुवन्नुन्मत्त इवोपेक्ष्यः॥१६॥

ईशस्य स्वातन्त्र्यं मायाकृतं जीवस्य पारतन्त्र्यं चाऽविद्याकृत-मित्येतच्छ्रुत्यर्थं परोक्तं दूषयितुमुपक्षिपति—

स्वातन्त्र्यं परमेशस्य मायाधीनं ब्रवीति यः ॥
अस्वातन्त्र्यं तथा जीवेऽविद्यया कल्पितं मुधा ॥ १७ ॥

स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं चोभे मुधा मिथ्या ॥ १७ ॥
दूषयति ।

सोपेक्ष्यो वेदविद्वेषी मायास्वामित्वमागमैः ।
स्फुटमुक्तं हि चेशस्य व्याहतैवं स्वतन्त्रता ॥ १८ ॥

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं च महेश्वर-
मित्यादि श्रुतिभिः
प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाऽप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ।
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
स ईशो यद्वशे माये"त्यादिस्मृतिभिश्च मायास्वामित्वं हीशस्यो-

कम् । निरवधिकस्वातन्त्र्यं पराधीनमित्येतद्व्याहतम् ॥ १८ ॥

अस्वातन्त्र्यं सदा जीवे सिद्धं प्रत्यक्षतः स्फुटम् ।
मुक्तौ तद्भगवान् ब्रूते जगद्व्यापारनिवारकः ॥ १९ ॥

जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रकृता मुक्तौ जीवस्य जगज्जनकत्वं वारयता स्फुटमस्वातन्त्र्यमुक्तम् ॥ १९ ॥

ननु जीवेशभेदो मायिक इत्येतच्छ्रुत्यर्थस्तत्राऽऽह—

भिदाया मायिकत्वे च स्यात्तद्दृष्टिः प्रभोः कथम् ।
मायामोहं विना युक्तं न मायिकस्य दर्शनम् ॥ २० ॥

मायामोहं विना मायिकभेदादर्शनात्स्वभिन्नजीवपालनोपदेशादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

"न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथाऽऽनन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वै शान्ताः स्रवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्यथ वै शान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स ह कर्त्ते"ति श्रुतिं व्याख्याति—

रथादीनाञ्चतुर्थोऽत्र सामयिको भाव ईरितः ।
सृष्टिः पश्चाद्रथादीनामुदितेश्वरर्तृका ॥ २१ ॥

॥ २१ ॥

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्याऽसुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ।
शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ।
प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं वहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।
स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एकहंस—
इत्युत्तरवाक्यानुसारेणेश एवाऽत्र कर्त्ता न जीव इत्याह—

योऽसुप्तोऽलुप्तविज्ञानः सुप्तान् भासयतीतरान् ।
स एवाऽत्र हि कर्त्तेशोऽतोऽतादृग् न देहभृत् ॥ २२ ॥

य इति । स्वप्नावस्थया शरीरं शरीराभिमानिनं जीवं प्रतिहत्याऽऽच्छाद्य स्वयमसुप्तस्तं प्रकाशयति शुक्रं ज्योतिष्मज्जीवमादाय नाडीविशेषं विहाय हृदयस्थानमेति हिरण्मयः प्रकाशरूपः पौरुषोऽन्त-

र्यामी एकहंसः सदैव सारासारविवेकज्ञः ॥ २२ ॥

स्वाप्निकानां रथादीनां सृष्टिम्प्राह श्रुतिः स्फुटम् ।
भवेत्सत्त्वमतस्तेषां त्रिकालाबाधलक्षणम् ॥ २३ ॥

श्रुतिप्रामाण्यानुपपत्त्या स्वाप्निकरथादीनां पारमार्थिकसत्यत्वं स्यात् ॥ २३ ॥

यदा यस्य प्रतीतिः स्यात् तदा बाध्यत्वमात्रतः ।
त्रैकालिकस्य बाधस्याऽभावः सत्त्वं भवेद् दृढम् ॥ २४ ॥

यस्मिन्काले यत्प्रतीतं तत्कालाबाध्यत्वमात्रेण त्रैकालिको यो बाधस्तदभावरूपं सत्यत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वाप्निकरथादीनां मृषात्वे तत्सृष्टिबोधकश्रुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ।

अप्रामाण्यं श्रुतेस्तस्यास्तन्मिथ्यात्वोररीकृतौ ।
कर्त्ता तत्र परेशः स्यादुपादानं हि वासना ॥ २५ ॥

तत्रेशः कर्त्ता वासनोपादानम् ॥ २५ ॥

ननु जीव एव तत्र कर्त्ता किं न स्यात्तत्राऽऽह—

स्वतन्त्रस्तत्र जीवश्चेत्स्वानिष्टोत्पादनं कथम् ।
इष्टमेव सदा कुर्यात्स्वप्ने तर्ह्यसुभृद्वशम् ॥ २६ ॥

स्वप्ने यदि जीवः स्वतन्त्रः कर्त्ता स्यात्तर्हि व्याघ्रादिकं कथमुत्पादयेत् प्रत्युत स्वाभीष्टानेवोत्पादयेत् ॥ २६ ॥

ननु शुक्तिरूप्यादेरिव कर्त्तारं विनैव स्वाप्नानां सृष्टिः स्यात्तत्राऽऽह—

विना कारणमुत्पत्तिर्वस्तुनो नैव युज्यते ।
उत्पत्तौ शुक्तिरूप्यादेर्मानं किञ्चिन्न विद्यते ॥ २७ ॥
स्वप्नदृष्टमन्त्रादेर्न बाधो दृश्यते यतः ।
अतो मिथ्या न सर्वं स्याद्यत्स्वप्ने दृष्टिगोचरः ॥ २८ ॥

वस्तूत्पत्तौ कर्त्ताऽपेक्ष्यते शुक्तिरूप्यं न वस्तु न वा तस्योत्पत्ति-

मानाभावात् । इदमेतावद्रूप्यतया ज्ञातं रूप्यमत्र नाऽसीदित्यनुभवाच्च ॥ २७ ॥ २८ ॥

ननु "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव"दिति सूत्रं प्रपञ्चे स्वप्नवैलक्षण्यबोधकमनुपपन्नं भवतामुभयोरपि सत्यत्वात्तत्राऽह--

यस्य तत्रैव वाधः स्यात्तन्मिथ्यात्वमुरीकृतम् ।
तद्वैलक्षण्यमाहाऽत्र सूत्रं न स्वाप्नमात्रतः ॥ २९ ॥

यस्य स्वशिरश्छेदादेः ॥ २९ ॥

"आत्मैवेदमग्र आसी"दिति श्रुतिं व्याख्याति--

आसीदेव परेशानोऽस्याग्रेऽकार्षीन्न किञ्च न ।
आसीदव्याकृतं पूर्वं नामादिना विरच्यते ॥ ३० ॥

अस्य प्रपञ्चस्याऽग्रे इदमग्रे परमात्माऽऽसीदेव तदानीं न किंचिदकार्षीदित्यर्थः नन्वितरनिषेध एव किं न स्यात्तत्राऽऽह ।

आसीदिति । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्युत्तरश्रुत्या प्रलये विकृतप्रधानसत्त्वस्याऽनन्तरं नामादिना विक्रियमाणत्वस्य चोक्तत्वात् ॥ ३० ॥

"ब्रह्म वा इदमग्रआसीत् तदात्मानं वा वेदाऽहं ब्रह्माऽस्मीति तस्मात् सर्वमभव"दिति श्रुतिं व्याख्याति--

ब्रह्माऽऽसीद्यत्पुरा सृष्टेस्तद्ब्रह्माऽस्मीत्यवेन्निजम् ।
तत्सर्वं व्यापकत्वाद्धि सर्वं चाऽभवदीश्वरः ॥ ३१ ॥

सर्वं समाप्नोषि ततो ऽसि सर्वमिति स्मृतेः ॥ ३१ ॥

"तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणा"मिति श्रुतिं व्याख्याति--

यो देवानां तथर्षीणां मनुष्याणां तथा परम् ।
ब्रह्माऽवेत्सोऽभवद्ब्रह्म कीटभृङ्गनयाद् बुधः ॥ ३२ ॥

यथा भृङ्गं ध्यात्वा कीटो भृङ्गो भवति तथा ब्रह्मज्ञानान्निवृत्ताविद्य आविर्भूतपूर्णगुणो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

"तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे"ति

श्रुतिं व्याख्याति ।

सूर्योऽहं मनुरेवाऽहं वामदेवो ब्रवीति यत् ।
तदन्तर्याम्यभिप्रायं तदभेदार्थकं परम् ॥ ३३ ॥
नियम्यानां हि भेदेन तत्र भेदप्रसञ्जनम् ।
अन्तर्यामिणमाहाऽहं वामदेवेरितं वचः ॥ ३४ ॥

सूर्याद्यन्तर्याम्यभिन्न इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नन्वन्तर्यामिणि भेदप्रसक्त्यभावात्किमभेदोपदेशस्तत्राऽऽह--

सूर्याद्युत्तरसोर्न्यायाऽया सप्तम्यर्थे हि लक्षणा ।
वाच्यार्थभेदविज्ञानमयोग्यत्वान्न सम्भवेत् ॥ ३५ ॥

तस्मादहं नामाऽभवत् तस्योपनिषदहामिति—
अहंनामा हरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्त्तित-
इत्यादिश्रुतेः ।
सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते-
एषोऽहं त्वमसौ वेति न तु सर्वस्वरूपत-
इत्यादिस्मृतेश्चाऽहं शब्दोऽन्तर्यामिणि रूढः "अहं तत्तेजोरश्मीन् नारायणं पुरुषं जातमग्रतः तमिममहं विजानाती"ति श्रुत्यन्तरे अहेयेऽहंशब्दप्रयोगाच्च अन्यथाऽहं विजानामीति स्यात् सूर्यादिप्रातिपदिकसुब्विभक्तेः सप्तम्यर्थे लक्षणा युक्ता ह स्फुटम् एतदन्तर्यामिस्वरूपं पश्यन्वामदेवः प्रतिपेदे शिष्यान्प्रतिपादितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सविभक्तिकनाम्नां ते सर्वेषां लक्षणा मते ।
आधुनिकी जघन्या च साऽनुशासनिकी मम ॥ ३६ ॥

तत्र सविभक्तिकसर्वप्रातिपदिकानां लक्षणा जघन्याऽऽधुनिकी च । सुब्विभक्तिमात्रे सा सुपांसुलुगिति सूत्रेण प्रथमैकवचनस्य सोः सर्वसुब्विभक्त्यर्थे लक्षणाया उक्तत्वादानुशासनिकी ॥ ३६ ॥

यथाश्रुताभेदस्तु परमतेऽपि न सम्भवतीत्याह—

विशिष्टस्य मिथ्यात्वं स्वीकुर्वता परेण हि ।
नाऽङ्गीकृतो भेदोऽत्र निर्विशेषात्मवादिना ॥ ३७ ॥

दण्डिपुरुषभाने पुरुषभानवद्विशिष्टब्रह्मभाने विशेष्यभानावश्यकत्वेन तन्मात्रबोधार्थलक्षणा व्यर्था ॥ ३७ ॥

विशिष्टग्रहणे तूच्चैर्विशेष्यग्रहणं भवेत् ।
लक्षणाऽपि तव व्यर्था ज्ञातार्थस्य विवर्जनात् ॥ ३८ ॥

भेदाभावस्याऽभेदस्य वा विशेष्याधिकस्य लाक्षणिकबोधविषयत्वेऽद्वैतहानेः ॥ ३८ ॥

"य एवं वेदाऽहं ब्रह्माऽस्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह देवाश्च नाऽभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतिं व्याख्याति—

विशेष्याधिकधर्मस्य भेदाभावादिकस्य च ।
अङ्गीकारे भवेद् ध्वस्तमद्वैतं तावकं भृशम् ॥ ३९ ॥
ब्रह्माऽस्तीति विजानाति यः स सर्वमिदं भवेत् ।
सर्वैकमत्यमाप्नोति जीवतत्त्वस्य बोधतः ॥ ४० ॥

यो वामदेववज्जातसर्वान्तर्यामीशापरोक्षोऽहं ब्रह्मपूर्णानन्दरूपोऽस्मीत्येवं शुद्धं जीवस्वरूपं जानाति स इदं यत् मनुष्यगन्धर्वदेवर्षिब्रह्मलोकादौ प्रसिद्धं भोक्तृजातं तत्सर्वं भवति तत्तदनुभाव्यानन्दान्प्राप्नोति हस्तिपदे सर्वपदानामन्तर्भूतत्वं यथा तद्वत् "सोऽश्नुते सर्वान्कामा"निति श्रुतेः॥ ३९ ॥ ४० ॥

तस्य भूतिं न विघ्नन्ति देवास्तेषां पदं यतः ।
न स वाञ्छति पूर्णत्वात्प्रियः स्यादात्मवत्परम् ॥ ४१ ॥

आविर्भूतपूर्णानन्दत्वात् क्षुद्रानन्दहेतुदेवपदानाकाङ्क्षी सुराणामात्मवत्प्रियोऽतस्ते तदन्तरायं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

"अप्यनेवंवित् महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धाऽन्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हाऽस्य कर्म क्षीयत" इति श्रुतिं व्याख्याति—

ब्रह्माज्ञेन कृतं कर्म सकामं क्षीयते ततः ।
ब्रह्मज्ञेन कृतं तत्र क्षीयते फलतः क्व चित् ॥ ४२ ॥

अज्ञेन कृतं सकामं कर्म नश्वरफलकं ब्रह्मज्ञेन निष्कामं तदन्तः-

करणशुद्धिद्वारा मोक्षरूपाक्षयफलकमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

"यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरो यो ऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमपेत्येवं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यां चरन्ती"ति श्रुतिं व्याख्याति--

अव्यक्तोऽप्यपरोक्षत्वं कृपया याति विश्वभृत् ।
अन्तर्याम्यखिलानां यः शोकमोहादिवर्जितः ॥ ४३ ॥

अक्षैरिन्द्रियैः सह वर्त्तत इति साक्षा जीवास्तानातयति प्रेरयतीति साक्षात् अव्यक्तस्वभावोऽपि कृपया विषयतया अपरोक्षं ज्ञानमतति प्राप्नोतीत्यपरोक्षात् सर्वान्तर्यामी शोकाद्यस्पृष्टो यस्तमात्मानमन्तर्यामिणं विदित्वा वेदितुं सर्वैषणा विहाय संन्यासमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

"इदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्वा य ओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्वाऽऽदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तद् अनतिप्रश्न्या वै देवता न आतिपृच्छासि गार्गि माप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी उपरराम"ेति श्रुतिं व्याख्याति—

अवादीनामशेषाणां लोकानामाश्रयः परम् ।
ब्रह्म नाऽस्त्याश्रयस्तस्य तत्प्रश्नो हि निवारितः ॥ ४४ ॥

अवादीनां प्रजापतिलोकान्तानां चेतनाचेतनानामाश्रयो ब्रह्मलोकाज्ञानरूपं ब्रह्म वहुवचनं बहुरूपाभिप्रायेण

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ॥
ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाऽहं कञ्चित् समाश्रये-

इत्यादिस्मृतेः
॥ ४४ ॥

किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति ज्ञानसाधने पृष्टे आदित्यचन्द्राग्निवाचां ज्ञानसाधनत्वे कथिते अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवाऽयं पुरुष इति पृष्टे आत्मज्योतिः आत्मनैवाऽयं ज्योतिषाऽऽस्त इति स्वविषयकत्वरूपमात्मनः स्वप्रकाशत्वं कथितं संगृह्णाति—

परमात्मैव जीवस्य सुप्त्यादौ ज्ञानसाधनम् ।
स्वप्रकाशोऽपि तद्योगात् गृह्णाति स्वसुखं तदा ॥ ४५ ॥

सुप्तौ नाडीस्थभगवन्मूर्त्तियोगाज्जीवः स्वानन्दमनुभवति स्वप्रकाशत्वं तु मामहं जानामीत्यनुभवेन

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यती—

त्याद्यागमेन च सिद्धं "कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव सुधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमभिक्रामती"त्युत्तरवाक्यमपीश्वरपरमेव जीवस्य समानतया लोकद्वयसञ्चरणाभावात् सञ्चरत्यादेरन्तर्भावितण्यर्थत्वकल्पनात् ॥ ४५ ॥

"स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतियोन्यां प्रतियोन्यां द्रवाति स ह यत्किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष" इति श्रुतिं व्याख्याति—

रत्वेत्याद्या रवाः सर्वेऽन्तर्भावितणिजर्थकाः ।
असङ्गोऽत्र परं ब्रह्म निर्लेपत्वादिलक्षणम् ॥ ४६ ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहे-
तिस्मृतेः ॥ ४६ ॥

पूर्वोत्तरानुसारेण गीर्नेहेति निषेधति ।
भेदं ब्रह्मगतं प्राप्तमन्तर्यामितया स्फुटम् ॥ ४७ ॥

"ईशानं भूतभव्यस्य यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः आकाशश्च प्रतिष्ठित"

इति पूर्वस्य "सर्वस्य वशी सर्वेशानः सर्वस्याऽधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवाऽसाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"त्युत्तरस्य च वाक्यसमूहस्याऽनुसाराद्भावप्रधाननिर्देशेन ब्रह्मगतमन्तर्यामित्वादिना प्रसक्तभेदं "नेहनानाऽस्ति किञ्चने"त्यनयानिषिध्यते ॥ ४७ ॥

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाऽनाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतिं व्याख्याति--

सर्वेशानं तदामृश्य जिज्ञासा तस्य विधीयते ।
ज्ञेयः प्राप्यः स एव स्यात् मुक्तानां गुणसागरः ॥ ४८ ॥

सर्वस्य वशीत्यादिना प्रकृतं सर्वेश्वरं तच्छब्देन परामृश्य तद्विविदिषा विहिता स एव मुमुक्षूणां ज्ञेयो मुक्तानां प्राप्यश्चेत्यर्थः ॥४८॥

"यो भूमा तत्सुखं नाऽल्पं सुखमस्ति भूमैव सुखं यत्र नान्यत्पश्यति नाऽन्यच्छृणोति नाऽन्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्राऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नी"ति श्रुतिं व्याख्याति—

भूमा पूर्णगुणो विष्णुः पूर्णानन्दः सदैव हि ।
जीवोऽल्पस्तमपेक्ष्येशं स्वल्पानन्दः स्वभावतः ॥ ४९ ॥

जडे सुखाप्रसक्त्या जीवे सुखमात्रनिषेधासम्भवेन पूर्णसुखस्यैव हि जीवे निषेधः ॥ ४९ ॥

यस्मिन् दृष्टे श्रुते काङ्क्षाऽन्यद् द्रष्टुं श्रोतुमेव च ।
जायते न स भूमा हि पूर्णानन्दः सदा भवेत् ॥ ५० ॥

अलौकिकानन्तगुणे दृष्टे श्रुते चाऽन्यविषयकादिदृक्षा न जायते स भूमा विजिज्ञास्यः ॥ ५० ॥

यस्मिन्दृष्टे श्रुते काङ्क्षा स्यादन्यदीयदर्शने ।
तदल्पं पूर्णता तस्य विद्यते न सदा भृशम् ॥ ५१ ॥

तज्जीवस्वरूपमल्पं न तस्य सदाविर्भूतपूर्णता संसारदशायाम-

विद्यया ऽऽवृतत्वात् ॥ ५१ ॥

आत्मैवेदं स एवेदमित्यादयो गिरः स्फुटम् ।
आहुः सार्वात्म्यमीशस्य सर्वव्याप्तृत्वलक्षणम् ॥ ५२ ॥

"स एवाऽधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स परस्तात्स दाक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति एवमहमेवाऽधस्तादहमेवेदं सर्वमित्यन्तं एवमात्मैवाऽधस्तादित्याद्यात्मैवेदं सर्व"मित्यन्तं च वाक्यं व्याख्याति—

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व-

इत्यनुसारात्सर्वव्यापकत्वरूपसार्वात्म्यमुक्तम् तच्च सर्वस्वातन्त्र्यलक्षणं बहूनां न सम्भवतीति भूमाहङ्कारात्मनामभेदसिद्धिः मुमुक्षुज्ञेयः भूमत्वाहङ्कारत्वात्मत्वगुणविशिष्टः परमात्मोपदिश्यते न भूम्नः सकाशादहङ्कारादेः पृथगुपदेशो व्यर्थः ॥ ५२ ॥

आत्मैवोपरि चाऽधस्तात्सोऽधस्तादुपरीति च ।
उपर्यधो हि सम्बन्धो ऽपरथा व्याहतो भवेत् ॥ ५३ ॥

यथाश्रुताभेदः सर्वेण जडादिना सहाऽसम्भवी ।
सर्वं नाऽस्ति किन्तु स एवेत्यर्थ उपर्यधः सम्बन्धोक्त्यनुपपत्तिरक्षरार्थास्पर्शश्चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

"ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगदि"ति श्रुतिं व्याख्याति-

व्याप्तं सर्वं परेशेन यत्किञ्चिद् दृश्यते जगत् ।
ईशावास्यमितीत्येतद्वाक्यमाह स्फुटं किल ॥ ५४ ॥

ईशा परेशेन वास्यं पाल्यं व्याप्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

"यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवाऽनुपश्यति सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ततो न विजुगुप्सते" इति श्रुतिं व्याख्याति—

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।
आधाराधेयभावेन भेदो भूतेशयोः स्फुटः ॥ ५५ ॥

यो हरितत्त्वज्ञानी सर्वभूतानि तदाधारकाणि तमन्तर्यामितया सर्वभूतेषु पश्यति ततो दर्शनान्न विजुगुप्सते न ग्लायति सर्वस्ये-

शाधीनत्वं पश्यतो रागद्वेषाद्यभावात् ग्लान्यभाव इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

"यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवा ऽभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति वाक्यं व्याख्याति—

ब्रह्मतत्त्वधिया ऽविद्याशोकानिवर्त्तनं ततः ।
ज्ञानत्वानन्दताद्यैश्च जीवेशैक्यं हि पश्यतः ॥ ५६ ॥

यस्मिन्परमात्मनि सर्वाणि भूतानि परेशाधीनानि तदाधारकाणि विज्ञानत आत्मैवाऽभूत् आत्मयाथात्म्यज्ञानविरोध्यज्ञानात्माऽविद्या नाऽभूदित्यर्थः। तत्राऽऽत्मतत्त्वे को मोहो यथार्थात्मतत्त्वधीप्रतिबन्धकः तद्विरोधितत्त्वधियो जातत्वात् । अविद्याहेतुकदेहगेहादिष्वहं-ममेतिधियोऽभावात् पुत्रवित्तादिनाशहेतुकशोको न भवति ज्ञाना-नन्दत्वादिना जीवानां जीवेशयोश्चैकत्वमनुपश्यतः ॥ ५६ ॥

"यो ऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मिवायु"रिति श्रुतिं व्याख्याति—

पुरुषो यो ह्यसावीशः सोऽन्तर्यामी मयि प्रभुः ।
प्रथमाया भवेद् वृत्तिः सप्तम्यर्थे हि लक्षणा ॥ ५७ ॥

अन्यथा वायुरमृतमथेदं भस्मान्तं शरीरमित्युत्तरवाक्यविरोधः स्यात् न हि शरीरादेरपि जीवैक्यम् ॥ ५७ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद विहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति वाक्यं संगृह्णाति —

सत्यं ज्ञानमनन्तं यो ब्रह्म जानाति बुद्धिमान् ।
गुहायां हृदये कामान्प्राप्नोति सोऽखिलान् नरः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मणा हेतुना सह युगपत् सर्वान्कामान्स्वयोग्याशेषानानन्दानश्नुत इत्यर्थः । मायिनां सत्यत्वादिविशिष्टस्य मृषाभूतस्य ज्ञानं मोक्षहेतुरिति वाक्यमसंगतम् न च लक्षणया शुद्धब्रह्मज्ञानं मोचकमिति वाच्यम् सत्यादिपदैर्लक्षणया ह्यसत्यादिकमेव बोधनीयं न च तज्ज्ञानं मोक्षहेतुः न च सत्यत्वादिधर्मं त्यक्त्वा सच्छक्तिमात्रे लक्षणा विशेष्यमात्रस्य शाक्तबोधेनैव विषयीकृतत्वेन लक्षणावैयर्थ्यात् ॥ ५८ ॥

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुर्वा-

योरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी"त्यादि वाक्यं संगृह्णाति—

शुद्धं ब्रह्म तदामृश्य ह्याकाशादेस्ततो जनिम् ।
वदन्ती जगतां कर्त्तुर्ज्ञानं मोचकमाह हि ॥ ५९ ॥

सत्यादिवाक्यबोधितं शुद्धं ब्रह्म तत्पदेन परामृश्य जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टमेव शुद्धं मुमुक्षुज्ञेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

"अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्—
शुक्रेण ज्योतींषि समनुप्रविष्टः प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ।
यस्मिन्निदं सर्वं—
यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः येनाऽऽवृतं खञ्च दिवं मही च ।
येनाऽऽदित्यस्तपति तेजसा यमतः समुद्रे कवयो वयन्ति ।
यदक्षरे परमे प्रजाः ।
यतः प्रसूता जगतः प्रसूतीः तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्याम् ।
यदोषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि ॥
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।
तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ।
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ती"—
ति श्रुतिं संगृह्णाति—

सर्वाधारोऽधिशायी यो जगतां जनको हरिः ।
अखिलव्यापिनस्तस्य ज्ञानं मोक्षस्य कारणम् ॥ ६० ॥

समुद्रस्य भुवनमध्ये रूपविशेषेण तिष्ठति, निरधिकमहान् शुक्रेण ज्योतिः स्वरूपेणाऽन्तर्यामितया ज्योतींषीतिसूर्यादीननु प्रविष्टः, प्रजापतिः ब्रह्मा यस्य गर्भे चरति, यस्मिन्निदं सर्वम् आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं तिष्ठति, ये कवयः क्रान्तदर्शिनः समुद्रे वयन्ति जानन्ति, यतो जगज्जातम्, यो देहद्वारा जीवान्ससर्ज, एकं मूलरूपेणाऽवतारादिनाऽनन्तरूपं तदेव ब्रह्मपदवाच्यम्, य एवं पश्यन्ति मुक्तास्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

"अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ।

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः सप्तजिह्वाः सप्त इमे लोका"
"इत्यादिकां महत्वादिगुणविशिष्टस्य प्राणादिविश्वजनकत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणो ज्ञानं मोचकं वदन्तीं श्रुतिं संगृह्णाति—

महत्त्वादिगुणाम्भोधेर्ज्ञानं बन्धविमोचकम् ।
प्राणादिविश्वकर्त्तुश्च तथेत्याह श्रुतिः स्फुटम् ॥ ६१ ॥

अक्रतुं निर्लेपं तस्यैव तं पश्यत्यथ वीतशोको मुक्तो भवति ॥६१॥
"सहस्रशीर्षं देवं विश्वक्षं विश्वशम्भुवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥
विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् ।
विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥
याति विश्वस्याऽऽत्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ।
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ॥
नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ।
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते ऽथ वा ॥
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणःस्थितः"
इति श्रुतिं संगृह्णाति—

सविशेषं परं ब्रह्म जगद्व्यापि सविग्रहम् ।
मुमूक्षणां महाज्ञेयं श्रुतिराह जनार्दनम् ॥ ६२ ॥

पदं मुक्तप्राप्यम् विश्वस्य प्रतिपालकम् आत्मनां जीवानामीश्वरं नियन्तारं शिवं सुखरूपम् मुमुक्षुणां महाज्ञेयं ज्योतिः स्वप्रकाशरूपम्, आत्मा आततो व्यापकः, ब्रह्म गुणपूर्णम्, अन्तः अन्तर्य्यामितया बहिर्व्यापकतया, अतस्तद्व्याप्यत्वेनाऽपि विश्वस्य सत्यत्वम् ॥ ६२ ॥
"अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मान्यत्राऽस्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति वयांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् एतदेवाऽक्षरं ब्रह्म ह्येतदेवाऽक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तदि"ति श्रुतिं संगृह्णाति—

सर्वशब्दाभिधेयस्य सत्यानन्तगुणाम्बुधेः ।

ज्ञानं हेतुः पुमर्थानां चतुर्णामाह हि श्रुतिः ॥ ६३ ॥

धर्मादेरन्यत्र कृतात्कार्यादकृतादनादेः प्रकृतेर्जीवाच्च भूतादिकालाच्चाऽन्यत्र परमात्मनि यत्तत्त्वं पश्यसि तद्वदेति तत्त्वे पृष्टे सर्वे वेदाः सर्वाणि वयांसि च वचांसि यत् सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैरनन्तैर्विशिष्टं वदन्ति यदीयप्राप्तिमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यादिकं कुर्वन्ति तत्त्वं मुक्तैः पद्यते प्राप्यत इति पदं तुभ्यं संग्रहेण व्याख्यास्यामि अनन्तगुणाब्धेः साकल्येन व्याख्यानासम्भवात् एतद् एतदेव प्रणववाच्यं ब्रह्मतज्ज्ञानादेव पुमर्थचतुष्टयावाप्तिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

"नाऽयमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न वहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तनूं स्वामि"ति श्रुतिं संगृह्णाति—

श्रुतादिना गम्यो ऽयं परमात्मा कदाचन ।
प्रसादादेव तस्यैव लभ्यः स्यात्करुणानिधिः ॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

"ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ती"ति श्रुतिं व्याख्याति ।

रूपभेदेन संख्येशे द्वित्वादिः सूपपद्यते ।
भक्तार्पितस्य भोक्तृत्वं प्रसिद्धं जगदीश्वरे ॥ ६५ ॥

ऋतपानकर्तृत्वादिविशिष्टपरेश एवोऽत्रोक्तः एतत्सर्वं परे आत्मनि प्रविष्टमिति प्रस्तुत्य "एष हि द्रष्टा संप्रष्टा श्रोता रसयिते"त्यादिश्रुत्या-

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च—
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वर-

मित्यादिस्मृत्या च भोक्तृत्वोक्तेः न चाऽनश्नन्नन्य इति विरोधः तस्याऽपुण्यमेवाऽमुं गच्छतीतिसावधारणश्रुत्यनुसारात्पापफलाभोक्तृत्वपरत्वात् न च द्वित्वसंख्यानुपपत्तिः अदितिः पाशान् प्रयुनक्तीत्यत्रैकपाशोऽवयवाभिप्रायेण वहुवचनं यथा तथा रामकृष्णावित्यादाविव द्विवचनोपपत्तेः न च द्वा सु-

पर्णा सयुजा इत्यादाविव संख्यया भेदः स्यात् द्वा सुपर्णा इत्यादौ हि प्राक् संख्याऽनिश्चयाभावात्तया भेदसिद्धिः। प्रकृते यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनमिति पूर्वं यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् अभयं तितीर्षन् पारमित्युत्तरत्र चैकत्वनिश्चयान्न संख्या भेदिका अत एवैकादश प्रयाजान् प्रयजती-त्यादावावृत्त्यैवैकादशत्वसंपादनम् प्रयाजानां पञ्चत्वस्य प्राक् नि-श्चयात् गुहाप्रविष्टत्वं तु यो वेद निहितं गुहायामित्याद्युक्तमन्तर्या-मिणः सूपपन्नम् । साधून्प्रति सुखहेतुत्वात् छायात्वं खलान्प्रति-दुःखहेतुत्वादातपत्वं च प्रतियोगिभेदेनोपपन्नं विस्तृतं सूत्रवृत्तौ ॥६५॥

ननु तर्हि जीवस्याऽभोक्तृत्वं स्यादिति मन्दशङ्कां निरस्यति—

इन्द्रियादियुतो जीवो भुङ्क्ते कर्मफलानि वै ।
संसारे मुक्तिगो नैवं स्वानुभूतुष्टिरेव यत् ॥ ६६ ॥

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिण—
इति श्रुतेः। मुक्तौ तु स्वसुखानुभवेन तुष्टः ॥ ६६ ॥
"मुक्तानां विष्णुप्राप्तिं बोधयन्तीं श्रुतिं" संगृह्णाति—

सारथिर्यस्य विज्ञानं मनः प्रग्रह एव च ।
सोऽध्वनः पारमभ्येति विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ६७ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति सदा शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्मा-द् भूयो न जायते विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति" । पद्यते मुक्तः प्राप्यते इति पदं विष्णोः स्वरूपं लोको वा ॥ ६७ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति—
रिति श्रुतिं संगृह्णाति—

पुरुषो हरिरेवोक्तो ह्यव्यक्तात्प्रकृतेः परः ।
सर्वभूतेषु गूढत्वं तस्यैव सूपपद्यते ॥ ६८ ॥

इन्द्रियसाधकत्वादर्थाः शब्दादयस्ततः पराः तेभ्यो मनः परं सूक्ष्मत्वात् संकल्पादिरूपात्ततोऽध्यवसायात्मिका बुद्धिः कारणत्वान्महानात्मा महत्तत्वं तद्धेतुत्वात्ततः परमव्यक्तं प्रधानम् ततः परस्तन्नियामकः पुरुषो हरिः "एष सर्वेषु भूतेषु गूढो ह्यात्मा न प्रकाशते" "दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभि"रित्युक्तम् । अन्तर्यामितया सर्वगूढत्वमेकाग्रबुद्धिदृश्यत्वं तस्यैव सूपपन्नम् ॥ ६८ ॥

यस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नाऽत्येति कश्चन ।
अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो वभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो वभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्यः ॥
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं वहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतननामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषामन्तः शान्तिः शाश्वती-
नेतरेषा—

मितिश्रुतिं संगृह्णाति—

अन्तर्यामित्वविज्ञानाल्लोकाश्रयत्वगोचरात् ।
चेतनोत्तमताज्ञानान्मुक्तिमाह श्रुतिः स्फुटम् ॥ ६९ ॥

अग्निवाय्वादिर्यथा भुवनं तत्स्थं प्राणिजातं प्रविष्टो वहिश्चाऽस्ति तथैक ईशोऽन्तर्यामितया सर्वप्राणिषु प्रविष्टो व्यापकतया वहिश्चेत्येतत्स्वरूपस्याऽचिन्त्यशक्तेर्ज्ञानं तथा वहुचेतननियामकत्वतत्कामपूरकत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति श्रुतिं संगृह्णाति—

सूर्यादीनां प्रकाशस्याऽत्रेशाधीनत्वमुच्यते ।

सर्वमितिपदं ब्रूते सूर्यादीन् प्रस्तुतान् स्फुटम् ॥ ७० ॥

सर्वमित्यनेन प्राक् प्रस्तुतं सूर्यादिकमेव गृह्यते हरियोजनं सर्वेऽभिलिप्सन्त इत्यत्र यथा प्रकृता ऋत्विज एव गृह्यन्ते नाऽन्येतद्वत् ॥ ७० ॥

नन्वधिष्ठानीभूतब्रह्मभानेनाऽध्यस्तं सर्वं भातीत्यर्थः किं न स्यात् तत्राऽऽह—

भेदेऽनुशब्दः स्यात्सार्थकः स न विद्यते तव ।
शता भानाश्रये शक्तः षष्ठी तस्येति ते वृथा ॥ ७१ ॥

चैत्रं गच्छन्तं मैत्रोऽनुगच्छतीत्यादिषु क्रियाभेदे सत्येवाऽनुशब्दः प्रयुज्यते । न हि त्वन्मते ब्रह्मभानातिरिक्तभानमस्ति शता शतृप्रत्ययोऽपि भानाश्रयवाचको भानमात्रे ब्रह्मण्यसङ्गतः तस्येति षष्ठ्यपि ते वृथा ॥ ७१ ॥

"अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे" इति श्रुतिं व्याख्याति—

अन्यत्साकल्यतो ज्ञाताद्ज्ञातात्तुच्छतः परम् ।
अन्यथा शुश्रुमेत्यादिविरोधो दुस्तरो भवेत् ॥ ७२ ॥

साकल्येन प्रमितात्तुच्छाच्चा ऽन्यत् अन्यथा पूर्वेषां सकाशात् इति शुश्रुम ये पूर्वे तद्व्याचक्षिरे इति विरोधः स्यात् ॥ ७२ ॥

"यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतं यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रसिद्धं श्रुतं यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणायत" इति श्रुतिं व्याख्याति—

यच्छ्रुत्वा मनसा मूर्तिः कल्प्यते योगिभिः परम् ।
तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं नेदं यन्मनसा कृतम् ॥ ७३ ॥
अतर्यामीन्द्रियाणां यः कथं तैर्गृह्यतां हि सः
अव्यक्तो ऽपि स्वयं चित्ते कृपयाऽऽविर्भवेत्क चित् ॥७४॥
गोचरः श्रवणादीनां कृपया भवतीश्वरः ।

श्रवणादौ हि जीवस्य स्वातन्त्र्यं वार्यतेऽनया ॥ ७५ ॥

यच्छ्रुत्वा मनोमयी मूर्त्तिः कल्प्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि मनोमयी मूर्त्ति ब्रह्म न भवतीर्थः अन्यथा यदिदं मन्यसे सुवेदेति दहरमेव नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वेन वेदनोक्तिर्विरुद्ध्येत ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

"ते मन्ये विदितं नाऽहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च यो नस्तद्वेद नो न वेदेति वेद च यस्याऽमतं तस्य मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता"मिति श्रुतिं व्याख्याति—

इयत्तया विजानाति यस्तस्य विदितं न हि ।
नेयत्तया विजानाति विदितं तस्य योगिनः ॥ ७६ ॥

नाऽहं मन्ये सुवेदेति साकल्यादिना नो न वेदेति मन्ये किन्तु साधनसम्पन्नस्तत्प्रसादेन यःकश्चन वेद च येन साकल्येन ब्रह्म ज्ञातं तेन न ज्ञातमतत्त्वज्ञानित्वात् येन तथा न ज्ञातं किन्तु स्वयोग्यगुणविशिष्टमेव ज्ञातं तेन ज्ञातं सम्यग्ज्ञानित्वात्। भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः प्रेत्याऽस्माल्लोकादमृता भवन्तीत्युत्तरवाक्यविरोधः स्यात्॥७६॥

"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती"ति शौनकेन पृष्टे "द्वे विद्ये वेदितव्ये यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवाऽपरा च तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरण"मित्यादिकामपरामुक्त्वा "अथ परा ययाऽक्षरमधिगम्यत" इति ऋगादिरूपाया एवाऽक्षरत्वेन परविद्यात्वमुत्कृष्टविषयकत्वात् अतस्तस्याः परविद्यात्वोपपादनाय विषयस्य परमत्वं निरूपयति "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तदपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णीते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्व"मितीमां श्रुतिं संगृह्णाति—

साकल्येन त्वदृश्यत्वमक्षरस्योपपद्यते ।
अन्यथा परिपश्यन्ती व्याहतं भवेत्स्फुटम् ॥ ७७ ॥

अक्षरस्य सर्वथा ऽज्ञेयत्वे कस्मिन् भगवो विज्ञात इति प्रश्नस्य

पारपश्यन्ति धीरा इत्युत्तरस्य चाऽसङ्गतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

भगवतोऽङ्घ्रिकञ्जस्य श्रीगोपालस्य रेणवः ।
क्रियासुर्वैभवं वाचामघराशेश्च शोधनम् ॥ १ ॥

भुक्त्वा श्यामाकमुष्टिं विपदमदमयद्दीनबन्धुर्द्विजाते—
र्दत्वा भूतीः पराः स्वाः धृतकर इति मा देहि मां पद्मया यः ॥
द्रौपद्याः शाकलेशात् त्रिभुवनमपुषद्यज्वनां दुःप्रसाद्यो
वाक्यानां संग्रहान्मे भवतु मुररिपुः कारितात् स्वेन तुष्टः ॥ २ ॥

श्रीगोविन्दविहारभूषितभुवो वृन्दावनात्प्राग्दिशि ।
क्रोशान्तात्त्रियुगे पुरे मुनिभरद्वाजीयवंशोद्भवाः ॥
श्रीसन्नाहमुचो वसन्ति विबुधो वर्णी ह्यभूत्तत्कुले ।
सम्पूर्णः श्रुतिसंग्रहो विरचितोऽयं तेन कृष्णेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीवेदान्तसिद्धान्तसंग्रहे वनमालिरचिते
सप्तमोऽध्यायः
समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SEṚIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 169, 170 & 202.

वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः

श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः
श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः
द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः
तद्दर्शनीयतात्पर्य्यकतत्कृतपद्यकदम्बव्याख्यानरूपः।

द्वैताद्वैतदर्शनानुसारिणी वेदान्तकारिकावली च

पण्डितश्रीपुरुषोत्तमप्रसादशर्म्मकृता; मूलकृतैव कृतयाऽध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकया सहिता
श्रीयुतकान्यकुब्जकवीन्द्रवर—दुःखभञ्जनशर्मतनूजनुषा साहित्यसाङ्ख्ययोगाद्यनेकशास्त्रा-
ध्यापकेन–देवीप्रसादशर्म्मकविना संशोधितौ।

VEDÂNTASIDDHÂNTASANGRAHA,

WITH A COMMENTARY BY SRÎ BANAMALI MISRA,
AND VEDÂNTA KÂRIKAVALI,
By Pandit Purushottama Prasad Sarma,
With a Commentary called Adhyatmasudha Tarangini
Edited by Devi Prasada Sarma Kavi.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PAṆḌITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.

1913

Registered According to Act XXV. of 1867.

सूचीपत्रम् ।

१	मङ्गलाचरणम्	१
२	अधिकारिलक्षणम्	२
३	गुरुलक्षणम्	२
४	दुःखहेतुः	३
५	सुखहेतुः	४
६	पापलक्षणम्	४
७	पुण्यलक्षणम्	४
८	पुण्यपापबीजम्	४
९	अविद्यास्वरूपम्	५
१०	तदनर्थहेतुत्वम्	५
११	अविद्यासंबन्धादेवजीवस्य संसृतिः	६
१२	अन्तःकरणदुःखादिना जीवस्यदुःखावाप्तिः	७
१३	विष्णुभक्तिवैमुख्यस्यैवमुख्यसंसृतिवीजत्वम् ...	७
१४	सकामकर्मकरणाज्जीवस्य संसृतिः	८
१५	स्वर्गादेरपुरुषार्थत्वंदुःखमयत्वञ्च	८
१६	क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादधः पातः	८
१७	जीवस्य गर्भप्रवेशप्रकारः	९
१८	गर्भस्थस्य तस्य जन्मसहस्रस्मृतिः	९
१९	तस्य दुःखातिशयप्राप्तिः	९
२०	तत्कृतेश्वरस्तुतिः	९
२१	गर्भात्तस्योत्पत्तिः	१०
२२	उत्पन्नस्य तस्य वाल्येदुःखावाप्तिः	१०
२३	तत्कौमारदुःखावाप्तिः	१०
२४	तत्पौगण्डदुःखावाप्तिः	१०
२५	यौवनेतस्यपापानुष्ठानम्	११
२६	तद्वार्धकदुःखप्राप्तिः	११
२७	मरणावस्थापन्नस्य तस्य यमदूतदर्शनम्	११

२८ तस्ययमपुरगमनम् ११
२९ तस्य विविधनरकदुःखावाप्तिः १२
३० भुक्तनरकदुःखस्य तस्य पुनर्नानायोनिषु जन्मावाप्तिः १२
३१ उपसंहारः १२

इति प्रथमोऽध्यायः।

१ दुःखनिवृत्त्युपायः १३
२ सुखप्राप्त्युपायः १४
३ निष्कामकर्मानुष्ठानम् १४
४ तत्प्रकारः १४
५ परवैराग्यस्य मुक्तिसाधनत्वम् १४
६ तस्यैवहेतुः १४
७ श्रवणमननादिकरणीयता... ... ... १५
८ श्रवणलक्षणम् १५
९ मननलक्षणम् १५
१० निदिध्यासनलक्षणम् १५
११ निदिध्यासनस्यप्राधान्यम् १५
१२ हरेरापरोक्ष्याद्बन्धनिवृत्तिः १६
१३ हरेरापरोक्ष्यप्रकारः १६
१४ मुक्तिस्वरूपतत्प्राप्ती १७
१५ ईश्वरप्रसादनित्यत्वेऽपि जीवबन्धमोक्षव्यवस्था ... १७
१६ हरे स्सर्वगुणानामापरोक्ष्याभावः १७
१७ हरेः कतिपयगुणज्ञानादेव जीवस्य मोक्षः॥ ... १७
१८ हरे र्गुणज्ञानस्यैव तत्प्रसादहेतुत्वम् १८
१९ हरिप्रसादस्य मोक्षहेतुत्वे श्रुतिप्रामाण्यम् ... १८
२० एकस्यैव हरिप्रसादस्य साधनवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ... १८
२१ हरे र्गुणदेशकालापरिच्छिन्नत्वम् १९
२२ भगवद्भक्तानांमुक्तौवैकुण्ठप्राप्तिः। १९
२३ तत्र तेषामविद्यायानिःशेषतोध्वंसः। १९
२४ तत्र तेषां पूर्णानन्दलाभः १९
२५ तत्र तेषां स्वेच्छाप्रयुक्तविग्रहक्रीडालाभः ... १९
२६ तत्र पूर्णत्वेन विष्णुजीवानां तुल्यता। १९

२७ तत्राऽऽनन्दोद्रेकस्य तत्क्रीडाहेतुत्वम् २०
२८ तेषाम्पूर्णत्वे दृष्टान्तः २०
२९ हरेर्व्यापकत्वेऽपितेषां तत्र गमनेयुक्तिः २०
३० मोक्षप्राप्तौ स्थानभेदः २०
३१ मुक्तानां संकल्पप्रयुक्तालौकिकभोगावाप्तिः ... २२
३२ भगवदर्पितकर्मणामक्षयफलम् २२
३३ ब्रह्मज्ञानस्य पापनाशकत्वम् । २२
३४ सर्वमुक्तानां पूर्णानन्दत्वम् २२
३५ तत्स्पष्टीकरणम् । २२
३६ भगवदापरोक्ष्याभावेमोक्षाभावः २३
३७ स्थानभेदेन सद्योमोक्षक्रममोक्षौ २३
३८ तत्र स्मृतेः प्रामाण्यम् २४
३९ धूममार्गगतानां पुनरावृत्तिः २४
४० तत्र स्मृतिप्रामाण्यम् २५
४१ मुक्तिक्रमः २५
४२ हरिसेवकानां मोचनेसामर्थ्याभावः २५
४३ सर्वसाधारणमुक्तेः स्वरूपम् २६
४४ मुक्तानां स्वयोग्यतानुसारेण चतुर्विधमुक्तिप्राप्तिः २६
४५ सायुज्यमुक्तौ मुक्तानां हरिशरीरेलयः २६
४६ हरिशरीरेलीनानामपि मुक्तानां ततोभेदः २६
४७ तेषान्निर्गमनप्रतिपादकमोक्षधर्मवाक्यम् २७
४८ हरिचतुर्व्यूहनिरूपणम् २७
४९ मुक्तानामप्राकृतविहारः २७
५० तेषाम्पुनरुत्पत्तिनाशाभावः २८
५१ मोक्षहेतुभगवदापरोक्ष्येमोक्षधर्मवाक्यम् २८
५२ इह मुक्तानां श्वेतद्वीपवासिनां च लक्षणैक्यम् ... २९
५३ श्वेतद्वीपवासिनां लक्षणानि २९
५४ तेषां हरिपरतन्त्रत्वम् २९
५५ तेषां परतन्त्रतायादुःखदत्वाभावः ३०
५६ तत्स्पष्टीकरणम् । ३०
५७ मुक्तानन्दतारतम्येश्रुतिप्रामाण्यम् ३०

५८ प्रागुक्तमुक्तविग्रहप्राप्तौ मोक्षधर्मवाक्यम् ३१
५९ मुक्तानां विग्रहसत्त्वेऽपिदुःखाभावः ३१
६० परममुक्तिं गतानामपुनरावृत्तौस्मृतेः प्रामाण्यम् ... ३२
६१ जयविजयादीनाम्पुनरावृत्तौ प्रारब्धकर्मफलभोगस्यहेतुत्वम् ३२
६२ जीवन्मुक्तिलक्षणम् ३२
६३ हरेरापरोक्ष्यात्सर्वकर्मनाशोनिर्लेपापत्तिश्च ३३
६४ मायिसम्मतजीवन्मुक्तेरसम्भवः ३३
६५ सुखित्वस्यैव पुरुषार्थत्वम् ३३
६६ वैपरीत्येबाधः ३३
६७ सुषुप्त्याद्यवस्थातो मुक्तौ विशेषः ३३
६८ जैनसम्मतमोक्षस्याऽनुवादः ३४
६९ तस्य खण्डनम् ३५
७० बौद्धसंमतमोक्षानुवादः ३५
७१ बौद्धमतभेदाः ३६
७२ बौद्धमायावादिसंमतमोक्षैक्यप्रतिपादनम् ... ३९
७३ शून्यवादिसंमतमोक्षखण्डनम् ४१
७४ विज्ञानवादिसंमतमोक्षानुवादः ४४
७५ विज्ञानवादिसंमतमोक्षखण्डनम् ४४
७६ सौत्रान्तिकबैभाषिकसंमतमोक्षानुवादः ... ४५
७७ सौत्रान्तिकवैभाषिकसंमतमोक्षखण्डनम् ... ४५
७८ साङ्ख्यादिसंमतमोक्षखण्डनम् ४५
७९ मोक्षेप्राकृतसुखनाशः ४६
८० दुखस्याऽप्राकृतत्वाभावः... ... ... ४६
८१ मुक्तानां ज्ञानित्वम् ४६
८२ तद्विषयकश्रुतिवाक्यव्याख्यानम् ४७
८३ सौगतैकदेशिसंमतमोक्षखण्डनम् ४८
८४ ईश्वरकर्मकाज्ञानखण्डनम् ४८
८५ जीवस्य मुक्तौ स्वविषयत्वविरोधनिरसनम् ... ४८
८६ मोक्षे अलौकिकसुखसद्भावप्रतिपादनम् ... ४९
८७ तत्र श्रुतिपुराणादिप्रामाण्यम् ५०
८८ स्वेष्टदेवप्रणामः ५१

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

१ जीवेशस्वरूपादिजिज्ञासा । ५१
२ जीवस्वरूपम् ५१
३ देहात्मभेदानुभवः ५१
४ जीवस्य नानादेहानुवृत्तिः ५२
५ प्राणेभ्य आत्मनो भेदः ५२
६ इन्द्रियेभ्य आत्मनो भेदः ५२
७ चित्तबुद्ध्यादिभ्य आत्मनो भेदः । ५३
८ तत्र मोक्षधर्मवाक्यम् ५३
९ अहमर्थस्याऽऽत्मत्वम् ५३
१० तत्र बाधकान्तरापादनम् ५४
११ देहनिष्ठगौरत्वादिधर्माणामात्मन्यारोपः । ५४
१२ देहविशिष्टात्मन एव ब्राह्मणत्वादिधर्मः । ५४
१३ जीवस्य वास्तवकर्त्तृत्वम् ५५
१४ तत्रस्मृतेः प्रामाण्यम् ५५
१५ जीवे आरोपितकर्त्तृत्वस्य निरसनम् ५५
१६ जीवस्याऽकर्त्तृत्वमस्वातन्त्र्यप्रयुक्तम् ५६
१७ तत्र मोक्षधर्मवाक्यम ५६
१८ तत्स्पष्टीकरणम् ५६
१९ अस्वातन्त्र्यप्रयुक्तस्याऽपि जीवकर्त्तृत्वस्य सार्वदिकत्वम् ५६
२० बाह्यस्वरूपभेदेन कर्त्तृत्वस्य द्वैविध्यम् ५६
२१ बाह्यनिरूपणम् ५७
२२ अविद्यासहकृतत्वव्यावृत्तिः । ५७
२३ तत्स्पष्टीकरणम् ५७
२४ स्वनिष्ठस्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमकर्तृत्वचिन्तनम् ... ५७
२५ देहादिपञ्चकानिष्ठकर्त्तृत्वम ५७
२६ तत्र भगवद्वाक्यम् ५८
२७ देहादिपञ्चकनिरूपणम् ५८
२८ देहादीनांपञ्चानांनिखिलकर्महेतुत्वम् ५८
२९ केवलात्मनिष्ठकर्त्तृत्वाभिमाननिन्दा । ५८
३० जीवानां प्रतिदेहं भेदः ५८

३१ श्रवणादीनां मिथ्यात्वे मोक्षस्याऽपि मिथ्यात्वम् । ... ५९
३२ भेदस्यौपाधिकत्वे दोषः ५९
३३ तत्राऽऽगमविरोधः ५९
३४ जीवानामणुत्वम् ६०
३५ तत्समर्थनम ६१
३६ जीवस्यदुःखादिक्षेत्रत्वनिराकरणपूर्वकदुःखादि । ...
भोक्तृत्वम् ६३
३७ तस्य जागरावस्था ६४
३८ तस्य स्वप्नावस्था ६४
३९ केषांचित्स्वाप्नवस्तूनामपिसत्यत्वम् ६५
४० जीवसुषुप्त्यवस्था ६५
४१ सुषुप्तिजन्यसुखस्वरूपम् ६५
४२ मूर्छावस्था ६६
४३ योगावस्था ६६
४४ संप्रज्ञातसमाधिस्वरूपम् ६६
४५ असंप्रज्ञातसमाधिस्वरूपम् ६६
४६ उक्तार्थेस्मृतिप्रामाण्यम् ६७
४७ असंप्रज्ञातसमाधौसुखानुभवः ६७
४८ तत्स्पष्टीकरणम् ६७
४९ प्रलये भोगाभावः ६८
५० जीवपदार्थनिरूपणम् ६८
५१ स्वेष्टदेवप्रणामः ६८

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ।

१ असाधारणलक्षणगर्भस्वेष्टदेवस्मरणम् ६९
२ ईश्वरस्यविश्वकर्तृत्वादिलक्षणसमर्थनम् ६९
३ उक्तार्थेवैष्णववाक्योपन्यासः । ६९
४ विष्णुदिवसपरिमाणम् ७०
५ विष्णुरात्रिमानम् ७०
६ विष्णोः कालापरिच्छिन्नत्वम् ७०
७ ब्रह्मरुद्रादीनांविष्णुरूपत्वम ७१
८ ब्रह्मरुद्राद्यपेक्षयाविष्णोः प्राधान्यम् ७१

९ तत्रभारतप्रामाण्यम् ७२
१० वासुदेवस्यपरमात्मत्वम् । ७३
११ संकर्षणस्यजीवात्मत्वम् ७३
१२ प्रद्युम्नस्यमनोरूपत्वम् ७३
१३ अनिरुद्धस्यकर्तृकारणकार्यात्मकत्वम ७३
१४ अस्यचतुर्व्यूहस्यकार्यकारणात्मकतयैक्यम ७४
१५ अनिरुद्धप्रसादाद्ब्रह्मोत्पत्तिः ७५
१६ अनिरुद्धक्रोधाद्रुद्रोत्पत्तिः... ... ... ७५
१७ ब्रह्मरुद्रयोः सृष्टिसंहारनिमित्तमात्रत्वम् ७५
१८ सात्विकस्यैवहरेराराधनेप्रवृत्तिः ७६
१९ हरिमायामोहितानांहरिभक्तिविमुखत्वम् ७६
२० हरेस्सर्वोत्तमत्वम् ७७
२१ हरेरेवसर्वप्राणिहृदयनिष्ठतयानियामकत्वरूपान्तर्यामित्वम् ८१
२२ शास्त्राणांपरस्परविरोधः... ... ... ८२
२३ सर्वशास्त्रापेक्षयापञ्चरात्रस्यश्रैष्ठ्यम् ८२
२४ पञ्चरात्रस्यवेदात्मकत्वम्... ... ... ८२
२५ मन्वादिस्मृतीनांपञ्चरात्रमूलकत्वम् ८३
३६ उक्तार्थोपसङ्ग्रहः ८३
३७ उत्पत्तित्रैविध्यम् ८४
३८ तुरीयोत्पत्तिः ८५
३९ विनाशचतुर्विधत्वम् ८५
४० स्वेष्टदेवप्रणामः ८५

इति चतुर्थोऽध्यायः ४

॥ अथपञ्चमोऽध्यायः ॥

१ स्वेष्टदेवस्मरणम ८७
२ ब्रह्मणोलक्षणान्तरम् ८७
३ ब्रह्मणोनिर्दुष्टानन्दरूपत्वम् ८८
४ धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ ८८
५ सृष्टौकालस्यसहकारिकारणत्वम् ८९
६ सोपपत्तिकस्सृष्टिक्रमः ९०
७ एकधाबहुधेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् ९०

८ तत्स्पष्टीकरणम् ९०
९ सोऽकामयतेत्यादिश्रुत्यर्थप्रतिपादनम् ९१
१० ब्रह्मणोनिमित्तकारणत्वम् ९१
११ कार्यकारणभेदाभेदौ ९२
१२ ब्रह्मणउपादानत्वनिरसनम् ९२
१३ तदात्मानमेवाकरोदितिश्रुतिव्याख्यानम् ९३
१४ सृष्टेस्सङ्कल्पपूर्वकत्वेयुक्तिः ९४
१५ ब्रह्मणोवाच्यत्वम् ९५
१६ तस्यलक्ष्यत्वखण्डनम् ९६
१७ चतुर्विधगिरांविष्णावेवसमन्वयः ९७
१८ तच्चातुर्विध्यम् ९७
१९ संक्षेपेणसमन्वयप्रकारः ९८
२० हरेस्सर्वव्यापकत्वम् १०३
२१ तत्रस्मृतिप्रामाण्यम् १०४
२२ यएषोऽन्तरादित्यइत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहः १०४
२३ अन्तर्यामिब्राह्मणार्थः १०५
२४ अथपरायत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १०५
२५ द्युभ्वाद्यधिकरणार्थः १०६
२६ विष्णो र्विश्वाधारत्वम् १०७
२७ रुद्रादिदेवविश्वाधारत्वखण्डनम् १०७
२८ तद्वाएतदक्षरमित्यादिश्रुत्यर्थः १०७
२९ दहराधिकरणार्थः १०८
३० हरेर्जडचेतननियामकत्वेनतत्तत्पदवाच्यत्वम् ... १०९
३१ शब्दप्रवृत्तौरूढ्यादिनिमित्तत्वम् ११०
३२ तत्राशङ्कानिरासः ११०
३३ उक्तार्थसङ्ग्रहः १११
३४ सर्वंखल्विदंब्रह्मइत्यादिश्रुत्यर्थः ११२
३५ जीवेशयोर्वस्तुतोभेदः ११२
३६ सृष्ट्यादौहरेः प्रधानादिसापेक्षत्वेऽपिस्वातन्त्र्यम् ... १०२
३७ ईश्वरत्वंनियम्यप्रधानाद्यपेक्षम् ११३
३८ ईश्वरवैषम्यनिराकरणम् ११३

३९ सृष्ट्यादौ ईश्वरस्याऽऽनन्दोद्रेकतः प्रवृत्तिः ११४
४० ईश्वरकारुणिकत्वसमर्थनम् ११४
४१ सर्वशब्दानां विष्णुवाचकत्वेऽप्यन्यव्यवहारलोपाभावः ११४
४१ ईश्वरस्यैकत्वेऽप्यनेकत्वम् ११५
४१ ईश्वरस्याविरुद्धगुणाधिकरणत्वेऽपि नक्षतिः ... ११५
४१ तस्याचिन्त्यैश्वर्यम् ११६
४२ रामकृष्णादीनांनित्यत्वम् ११६
४३ रामकृष्णादीनांरोदनादेर्दैत्यव्यामोहाद्यर्थत्वम् ... ११७
४४ ब्रह्मादीनांजीवत्वम ११७
४५ हरेरिच्छादिगुणानांनित्यत्वम् ११८
४६ हरेर्नित्यशरीरत्वम् ११९
४७ तत्रश्रुतिस्मृतिप्रामाण्यम १२०
४८ सशरीरस्यैवहरेर्ब्रह्मशब्दाभिधेयत्वम् १२२
४९ हरिलोकस्यनित्यत्वम् १२४
५० हरेर्विश्वकर्तृत्वेप्रमाणोपन्यासः १२६
५१ हरिगुणानांमिथ्यात्वस्यखण्डनम् १२८
५२ गुणबोधकवाक्यानांनानुवादकत्वम् १२८
५३ अन्यथासमन्वयाध्यायविरोधः १२९
५४ प्रधानानेकसमन्वयाध्यायाधिकरणविनिर्देशः ... १३०
५५ ब्रह्मणिधर्मसामान्यनिषेधस्य व्याहतत्वम् १३०
५६ गुणनिषेधश्रुतीनामुपपत्तिः १३१
५७ गुणबोधकश्रुतिव्यावहारिकार्थपरत्वखण्डनम् ... १३१
५८ गुणबोधकश्रुत्युपासनार्थत्वखण्डनम १३२
५९ सगुणब्रह्मज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वम् १३३
६० हरेर्निर्दोषत्वम् १३४
६१ गुणाधिक्यज्ञानस्यभक्तिहेतुत्वम १३५
६२ जगत्कर्तृत्वादेस्स्वरूपलक्षणत्वम् १३६
६३ स्वेष्टदेवप्रणामः १३७

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१ ऐहिकामुष्मिकभोगानांहेयत्वम १३८

२ हरिलोकापेक्षयास्वर्गादीनांनरकसदृशत्वम् १३८
३ हरेःस्वाभिन्नत्वेनजिज्ञास्यत्वम् १४०
४ मुमुक्षुज्ञेयस्वरूपम् १४१
५ तत्रस्मृतेः प्रामाण्यम् १४१
६ पृथगात्मानमित्यादिश्रुतिसङ्ग्रहः १४१
७ जुष्टंयदापश्यतीत्यादिश्रुतिसंग्रहः १४२
८ यदापश्यइत्यादिश्रुतिसंग्रहः १४२
९ एषसर्वेश्वरइत्यादिश्रुतिसंग्रहः १४३
१० तमेतंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिसंग्रहः १४३
११ एकोदेवइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १४३
१२ योवेदनिहितामित्यादिश्रुतिसंग्रहः १४३
१३ रसोवैसइत्यादिश्रुतिसंग्रहः १४४
१४ एतंवह्वृचाइत्यादिश्रुतिसंग्रहः १४४
१५ ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिश्रुत्यर्थसंग्रहः १४४
१६ तमेवविदित्वेत्यादिश्रुत्यर्थसंग्रहः १४४
१७ आत्मावारेइत्यादिश्रुत्युदाहरणम् १४५
१८ जीवस्यश्रवणादिविषयत्वखण्डनम् १४५
१९ ब्रह्मत्वमीश्वरस्यैवस्वतन्त्रम् १४५
२० जीवस्यगौणंब्रह्मत्वम् १४६
२१ जीवेशभेदेप्रत्यक्षंप्रमाणम् १४६
२२ ईश्वरभेदप्रत्यक्षेयुक्तिः १४७
२३ जीवेशयोरभेदेबाधकम् १४९
२४ अजामेकामित्यादिश्रुत्युदाहरणम् १४९
१५ ज्ञाज्ञौद्वावित्यादिश्रुत्युदाहरणम् १५०
२६ इन्द्रस्यात्मेत्यादिश्रुत्युदाहरणम् १५०
२७ यआत्मनीत्यादिश्रुत्युदाहरणम् १५१
२८ अस्माच्छरीरभेदादित्यादिश्रुत्युदाहरणम १५१
२९ सतत्रपर्येतीत्यादिश्रुत्युदाहरणम १५१
३० परममुक्तौभेदः १५२
३१ मुक्तिपरापरत्वनिराकरणम् १५२
३२ मायिनांसुभगाभिक्षुकन्यायाश्रयणम् १५२

३२ मायिनांलोकवञ्चकत्वम १५२
३३ तेषांप्रच्छन्नवौद्धत्वस्पष्टीकरणम् १५४
३४ निरीश्वरसांख्यखण्डनम् १५५
३५ सांख्यैकदेशिमतखण्डनम् १५६
३६ सांख्याभितमेयान्तरखण्डनम् १५६
३७ जीवस्याकर्त्तृत्वेऽधिकस्मृत्युपन्यासः। १५७
३८ ईश्वरकर्त्तृत्वेस्मृतिः। १५७
३९ ईश्वरस्यक्लेशकर्मविपाकादिविकारशून्यत्वम् ... १५७
४० कणादाक्षपादमतखण्डनम् १५८
४१ शैवशाक्तादिमतखण्डनम् १५९
४२ चार्वाकमतखण्डनम् १६०
४३ जैनमतखण्डनम् १६२
४४ वैभाषिकसौत्रान्तिकमतखण्डनम् १६४
४५ योगाचारमतखण्डनम् १६५
४६ माध्यमिकमतखण्डनम् १६४
४७ परेऽव्ययइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १६६
४८ तदात्मानमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १६७
४९ ब्रह्मविद्ब्रह्मैवेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १६७
५० यथानद्यइत्यादिश्रुतिसंग्रहः १६७
५१ तत्त्वमसीतिश्रुतिवाक्यव्याख्यानम् १६८
५२ उक्तार्थेस्मृत्युदारणम् १७०
५३ स्वमपीतइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १७१
५४ यथास्मिन्नाकाशइत्यादिश्रुतिसंग्रहः १७१
५५ जीवेशभेदविषयकश्रुत्युक्तनवदृष्टान्तेषु प्रथमदृष्टान्तसंग्रहः १७२
५६ द्वितीयदृष्टान्तसंग्रहः १७३
५७ तृतीयदृष्टान्तसंग्रहः १७३
५८ चतुर्थदृष्टान्तसंग्रहः १७४
५९ पञ्चमदृष्टान्तसंग्रहः १७५
६० षष्ठदृष्टान्तसंग्रहः १७५
६१ सप्तमदृष्टान्तसंग्रहः १७६
६२ अष्टमदृष्टान्तसंग्रहः १७७

६३ नवमदृष्टान्तसंग्रहः १७७
६४ योऽसावादित्यइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १७८
६५ योऽन्यां देवतामित्यादिश्रुतिसंग्रहः १७९
६६ नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतिसंग्रहः १७९
६७ यदूर्ध्वमित्यादिश्रुतिसंग्रहः १८०
६८ तदेतदक्षरमित्यादिश्रुतिसंग्रहः १८०
६९ अन्तर्यामिप्रकरणस्यभेदपरत्वेसूत्रकृदभिप्रायः ... १८१
७० अतोऽन्यदार्त्तमिति श्रुतिसंग्रहः १८१
७१ द्वितीयाद्वैभयामित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १८१
७२ तस्मादेकाकीत्यादिश्रुतिसंग्रहः १८१
७३ य एतस्मिन्नुदरमन्तरमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् ... १८२
७४ अस्त्यन्यो भूतात्मा स इत्यादिश्रुतिसंग्रहः १८२
७५ जीवेशाभेदसिद्धिप्रकारः १८२
७६ प्रतिबिम्बस्य सत्यत्वम् १८४
७७ एकधाबहुधेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १८४
७८ मायभिमतजीवप्रतिबिम्बत्वखण्डनम् १८४
७९ ब्रह्मणोजीवत्वस्य खण्डनम् १८५
८० जीवेशयोर्मायिकभेदस्य खण्डनम् १८६
८१ हरेःप्रतारकत्वस्यासम्भवः १८६
८२ प्रपञ्चयास्तवसत्यत्वम् १८७
८३ प्रपञ्चस्य कल्पितसत्तायाः खण्डनम् १८७
८४ विश्वंसत्यामित्यादिश्रुत्युदाहरणम् १९१
८५ सलिल एकोद्रष्टेत्यादिश्रुतिसंग्रहः... ... ... १९२
८६ सदेवसोम्येत्यादिश्रुतिसंग्रहः १९२
८७ तम आसीदित्यादिश्रुतिनिर्देशः १९२
८८ एकमेवेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९३
८९ तिस्रोदेवता इत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९४
९० नेहनानास्तीत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९४
९१ यत्रत्वस्येत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९५
९२ यद्वैतं न पश्यतीत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९६
९३ वाचारम्भणमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९६

१४ सर्वंयदयमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९८
१५ यस्मात्परमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम १९८
१६ प्राणावैसत्यमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९८
१७ सत्यंज्ञानमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९९
१७ इन्द्रोमायाभिरित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् १९९

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

१ सर्वासांश्रुतीनांभेदपरत्वम् २००
२ अथाऽत आदेश इत्यादिश्रुतितात्पर्यप्रकटनम् ... २००
३ नवाअरे सर्वस्येत्यादिश्रुतितात्पर्यविशदीकरणम् ... २०१
४ सयथादुन्दुभेरित्यादिश्रुतिसंग्रहः २०२
५ सवाअयमात्मेत्यादिश्रुतिसंग्रहः २०२
६ रूपंरूपंप्रतिरूपमित्यादिश्रुतिसंग्रहः २०३
७ अस्मादात्मन इत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २०३
८ यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदित्यादिश्रुत्युदाहरणम् २०३
९ यथोर्णनाभिरित्यादिश्रुत्यातत्समर्थनम् २०३
१० जीवेशावाभासेनेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २०४
११ न तत्ररथानरथयोगा इत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् ... २०६
१२ आत्मैवेदमग्र इत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २०८
१३ ब्रह्मवाइदमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम्... ... ... २०८
१४ तद्योयोदेवानामित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २०८
१५ तद्धैतत्पश्यन्नृषिरित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् । ... २०८
१६ यएवंवेदेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१०
१७ अप्यनेवंविदित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१०
१८ तत्साक्षादपरोक्षादृइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २११
१९ इदंसर्वमप्स्वोतंचेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २११
२० किंज्योतिरयंपुरुषइत्यादिश्रुतिसंग्रहः २१२
२१ सवाएषएतस्मिन्नित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१२
२२ तमेतंवेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१३
२३ योभूमातत्सुखमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१४
२४ सएवाऽधस्तात्सइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१४

२५ ईशावास्यमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१४
२६ यस्तुसर्वाणिभूतानीत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१४
२७ यस्मिन्सर्वाणिभूतानीत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् ... २१५
२८ योऽसावसौपुरुषइत्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१५
२९ ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुतिसंग्रहः २१५
३० तस्माद्वाएतस्मादित्यादिश्रुतिसंग्रहः २१५
३१ अम्भस्यपारेइत्यादिश्रुतिसंग्रहः २१६
३२ अणोरणीयानित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१६
३३ सहस्रशीर्षदेवमित्यादिश्रुतिसंग्रहः २१७
३४ अन्यत्रधर्मादित्यादिश्रुतिसंग्रहः २१७
३५ नाऽयमात्मेत्यादिश्रुतिसंग्रहः २१८
३६ ऋतंपिबन्तावित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २१८
३७ यस्तुविज्ञानवानित्यादिश्रुतिसंग्रहः २१९
३८ इन्द्रियेभ्यपराइत्यादिश्रुतिसंग्रहः २१९
३९ यस्मिँल्लोकाइत्यादिश्रुतिसंग्रहः २२०
४० नतत्रसूर्योभातीत्यादिश्रुतिसंग्रहः २२०
४१ अन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् ... २२१
४२ यद्वाचाऽनभ्युदितमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् ... २२१
४३ तेमन्येविदितमित्यादिश्रुतिव्याख्यानम् २२२
४४ कस्मिन्नुभगव इत्यादिश्रुतिसंग्रहः २२२
आशीर्वादात्मकं मङ्गलम् २२३

उपसंहारः ग्रन्थकर्त्तृकुलदेशनिर्देशः। ... ...

इति सम्पूर्णग्रन्थविषयसूची

श्रीहरिश्शरणम् ॥

वेदान्तकारिकावली ॥

अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यव्याख्याऽलङ्कृता ।

द्वैताद्वैतमतानुगता ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

श्रीधर्म्मदेवपादाब्जं स्वभूवंशाब्धिसम्भवम् ।
संसारतापशान्त्यर्थं बुद्धौ संधारयेऽनिशम् ॥ १ ॥

अथ सकलब्रह्मरुद्रादिवन्दितपादपीठाचिन्त्यानन्तस्वरूपगुणशक्तिःश्रीवासुदेवाज्ञप्तो जगदुद्दिधीर्षुर्भगवाँच्छ्रीसुदर्शनो नियमानन्दसमाख्यया ऽवनीतलावतीर्णः सर्ववेदान्तशास्त्रार्थमनेकप्रबन्धैर्वाक्यार्थरूपेण सञ्जग्राह, ताँश्च प्रबन्धाञ्छङ्खावतारस्तच्छिष्यप्रवरो भगवाँच्छ्रीश्रीनिवासाभिधो निगदं बभाषे, श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यादयश्च विवरणयामासुः, तेषां शब्दतोऽर्थतश्चाऽपारत्वेनाऽतिगम्भीराशयत्वेन चाऽल्पबुद्धीनां तज्जिज्ञासूनां तत्र प्रवृत्त्यनर्हतामवगम्य तेभ्यस्तदर्थजिग्राहयिषया सुकरोपायस्य पूर्वाचार्य्यप्रणीतशास्त्रार्थसंग्रहरूपस्याऽध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यग्रन्थस्याऽऽरम्भः श्रीश्रीनिवासानुग्रहैककामेन मया क्रियते, तस्याऽर्थसंग्रहश्लोकाश्च,

अत्र सप्त तरङ्गाः स्युः प्रथमे प्रत्यगात्मनः ।
द्वितीये निर्णयो ज्ञेयो ऽचित्स्वरूपस्य संग्रहः ॥ १ ॥
तृतीये भण्यते तत्त्वं परेशस्य यथागमम् ।
संप्रदायानुसारेण सिद्धान्तश्च समासतः ॥ २ ॥
चतुर्थे तदुपायस्य पञ्चमे सहकारिणः ।
षष्ठे विरोधिनो रूपं चरमे फलनिर्णयः ॥ ३ ॥
एतावान्सर्वशास्त्रार्थः पूर्वाचार्य्यैर्निरूपितः ।
सनन्दनपदद्वन्द्वानुगैर्ज्ञेयो हि वैष्णवैः ॥ ४ ॥

अध्यात्माख्यसुधानद्यां वैष्णवैर्यत्नतोऽनिशम् ।
संसारतापशान्त्यर्थं प्लवनीयं मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥

स च पदार्थमात्रेण निर्णीयते विशेषविस्तारस्तु तत्र तत्र पूर्वैः कृतत्वादेव, अथ ग्रन्थारम्भे सदाचारप्राप्तं ग्रन्थनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं स्वेष्टदेवताश्रयणरूपमङ्गलमाचरति—

श्रीमुकुन्दं जगद्योनिं निर्दोषं सद्गुणार्णवम् ।
ब्रह्मरुद्रमहेन्द्रादिवन्द्यं नित्यं समाश्रये ॥ १ ॥

श्रीमुकुन्दं नित्यमहं समाश्रय इत्यन्वयः, समाश्रयणं च शरीरवाङ्मनोवृत्तीनामैक्यमत्या सदैव तत्प्रवणीकरणं, मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतु"रिति श्रुतेः,

स्कान्दे

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।
कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः ॥

हरिवंशे

ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसंनिधौ ।
मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः ॥
मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ।
तस्माद्गत्वा तु बदरीं तत्राऽऽराध्य जनार्दनम् ॥
मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाश्रमे ।

गीतं च,

मोक्षयिष्यामि मा शुच इत्यादिस्मृतेः "तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशा" दिति सूत्राच्च मुमुक्षुभिर्मुकुन्द एव उपासनीयो नाऽन्यः अप्रयोजकत्वादिति भावः," समाश्रयणे हेतुमाह सद्गुणार्णवमिति, सतां कल्याणरूपाणां ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्य्यादीनां कारुण्यवात्सल्यसौशील्यादीनां च गुणानां स्वाभाविकयावदात्मवृत्तीनां ह्यर्णवम् "यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकामः सत्यसंकल्पः" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"तिश्रुतेः, ननु गुणवत्त्वेऽपि दोषयोगे कथं समाश्रयणीय इति चेत्तत्राऽऽह निर्दोषमिति, निर्गताः सर्वे दोषा यस्मात्तं "य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिश्रुतेः, ननु गुणवत्त्वनिर्दोषत्वयोः सतोरपि तदधि-

कस्य सत्त्वे समाश्रयणीयत्वायोगादिति चेत्तत्राऽऽह जगद्योनिमिति, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतेः चेतनाचेतनस्य जगतो निमित्ताभिन्नोपादानत्वात् सर्वोत्तमत्वसिद्धिरिति भावः "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिरिति श्रुतेः,

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति स्मृतेश्च, ननु ब्रह्मादेरपि जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् तत्साम्यस्य विद्यमाने आश्रयणीयत्वस्याऽपि योगो दुर्वारः कथमेकस्यैव समाश्रयणीयत्वमित्याशङ्क्य न तत्समश्चाऽभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादि श्रुत्यर्थकथनेन समादधन्नाह ब्रह्मरुद्रमहेन्द्रादिवन्द्यमिति " यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेतिश्रुतेः तेषामपि जन्यत्वात् तच्छिष्यत्वात् तदाराधकत्वात् तद्दत्तैश्वर्य्यवत्त्वाच्च न तत्साम्यशङ्कावकाश इत्यर्थः तच्चोपरिष्टान्निपुणं वक्ष्यते ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानाय मन्दानां तुष्ट्यर्थं तत्त्वदर्शिनाम् ।
श्रीनृसिंहप्रसादार्थं तन्यते कारिकावली ॥ २ ॥
प्रत्यक्तत्वं समासेन तत्राऽऽदौ भण्यते मया ।
संप्रदायानुसारेण शास्त्राचार्य्योक्तयुक्तिभिः ॥ ३ ॥

स्पष्टार्थौ ॥ २ ॥ ३ ॥

तत्र तावज्जीवात्मतत्त्वं सामान्यविशेषाभ्यां निरूप्यते—

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणाः ।
ज्ञानस्वरूपा ज्ञातारो ह्यहमर्थाश्च ते मताः ॥ ४ ॥

तत्र केचिद्देह एवाऽऽत्मेत्याहुः तन्न मृते शरीरे चैतन्यानुपलब्धेः भौतिकत्वाच्च, देहो नाऽऽत्मा भौतिकत्वात् घटादिवदिति प्रयोगात्, अन्ये इन्द्रियाण्येवाऽऽत्मेत्याहुः तन्न स्वप्नादौ तल्लयदर्शनात् करणत्वाच्च, इन्द्रियगणो नाऽऽत्मा करणत्वात् वास्यादिवदिति, एके मनस एवाऽऽत्मत्वं भावयन्ति तदसत् सुषुप्तौ तस्याऽपि लयात् अन्तःकरणत्वाच्च, मनो नाऽऽत्मा सुषुप्त्यादौ ह्यननुगतत्वात् देहादिवत् करणत्वाच्च चक्षुरादिवदिति, एवमेव बुद्धेरप्यनात्मत्वमनुमेयम् अन्तःकरणत्वावि-

शेषात्, अन्ये प्राण एवाऽऽत्मेत्यवगच्छन्ति सर्वावस्थानुगतत्वेन हेतुना, तन्न, सुषुप्त्यादौ प्राणस्य सत्त्वेऽपि चौरैर्भूषणादिहरणदर्शनात् प्राणस्याऽचैतन्यनिश्चयः वायुत्वाच्च, प्राणो न चेतनः वायुत्वात् व्यजनजन्यवायुवदित्यादिप्रमाणमाश्रित्याऽऽह,

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणाः

इति, द्वन्द्वसमासः आदिशब्दः अहश्चित्तप्रकृत्यादिजडवर्गसंग्रहार्थः, "तस्माद्वा एतस्मादन्नमयादन्यः तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्यः तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय" इत्यादिश्रुतेः,

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाऽयं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे

इति श्रीभगवदुक्तेश्च, देहादिभिन्ना ज्ञानेच्छादिगुणाश्रया विभवोऽसंख्येया अचेतना आत्मानो द्रव्यविशेषा इतितार्किकादीनामपि राद्धान्तत्वात्तत्राऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषमाह ज्ञानस्वरूपा इति, ज्ञानं चेतनं स्वरूपं येषां ते तथा, "यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव अत्राऽयं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती"तिश्रुतिभ्यः, नन्वेवं मायावादिसिद्धान्ते ऽतिप्रसङ्गस्तैरपि देहेन्द्रियादिजडवर्गात्यन्ताभिन्नज्ञानस्वरूपत्वमात्मनः स्वीकारादित्याशङ्क्य विशेषान्तरमाह ज्ञातारइति, जानन्तीति ज्ञातारः नित्यधर्मभूतज्ञानाश्रया इत्यर्थः, "योऽयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा कतम" इत्युपक्रम्य "पुरुषो द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः विज्ञातारमरे केन विजानीयात् जानात्येवाऽयं पुरुषः न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् न हि मन्तुर्मतेर्न हि विज्ञातुर्विज्ञातेः अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः, "ज्ञोऽत एवे"ति सूत्रात्,

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः।

इति श्रीमुखोक्तेश्च, कर्तृत्वादीनामप्युपलक्षणं "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा"दितिसूत्रात्, ननु ज्ञानस्य ज्ञानाधारत्वमनुपपन्नमितिचेन्न मणिद्युमण्यादौ प्रत्यक्षेण धर्मिधर्मयोर्भेदग्रहणात्, विशेषविचारश्च सिद्धान्तरत्नमञ्जूषादौ द्रष्टव्यः, अथ तेषां स्वरूपमाह अहमर्थाश्च, अहमि-

त्यस्य प्रत्ययस्य विषय एवाऽर्थः स्वरूपं येषां ते, तत्र प्रमाणमाह ते मता इति, प्रत्यक्षादिप्रमाणनिर्णीता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तान्येव प्रमाणानि दर्शयति—

सर्वावस्थानुगत्या वै प्रत्यक्षागममानतः ।
मुक्तानामनुभूत्या चाऽनुमानेनाऽपि निश्चयात् ।
प्रतिविम्वादिवादश्च पापीयानप्रमाणतः ॥ ५ ॥

अयं भावः, प्रमाणं तावत्त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात्, तत्र विषयेन्द्रियसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं हरिगाथां शृणोमि श्रीजगन्नाथं पश्यामि भगवन्निर्माल्यगन्धं जिघ्रामीत्यादि, तत्रेन्द्रियसंनिकर्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणं, व्याप्तिजन्यं ज्ञानमनुमितिः, तत्करणमनुमानं, व्यभिचारशून्यत्वे सति साहचर्य्यनियमो व्याप्तिः, सा द्विधा अन्वयव्यतिरेकभेदात्, तत्र हेतुसाहचर्य्यनियमेऽन्वयव्याप्तिः यत्र धूमस्तत्राऽग्निरिति, साध्याभावसाधनाभावसाहचर्य्यनियमो व्यतिरेकव्याप्तिः यत्र वह्न्यभावस्तत्र धूमाभाव इत्यादि, आप्तवाक्यं शब्दः, आप्तो नाम यथार्थवक्ता निर्दोषबुद्धिः, तत्राऽऽप्ततमो वेदः, तदर्थस्मर्तारो मन्वादय आप्ततराः, उभयार्थकारा आप्ता, एतेषां वाक्यं प्रमाणं, तत्र प्रत्यक्षानुमानयोः क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात् शास्त्रसापेक्षप्रमाणत्वं, शास्त्रस्य तु अव्यभिचरितविषयकत्वात् निरपेक्षप्रमाणत्वमिति विवेकः, अन्येषामुपमानादीनामत्रैवाऽन्तर्भावात् त्रीण्येव प्रमाणानि, तथा चाऽऽह भगवान्मनुः—

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च निगमाभिधम् ।
त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति ॥

प्रत्यक्षागममानतः, सर्वावस्थानुगत्या निश्चयात् अनुमानेनाऽपि मुक्तानामनुभूत्या च निश्चयादित्यन्वयः, तत्रा, ऽहं जानामि शृणोमि जिघ्रामीत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतिभ्यः, किञ्च, नित्यमुक्तस्यैकाऽद्वितीयादिशब्दप्रतिपाद्यस्याऽपि अहमर्थत्वमुद्घुष्यते श्रुतिभिः "ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् स चाऽऽत्मानं वेदाऽहं ब्रह्माऽस्मीति वहु स्यां प्रजायेय नामरूपे व्याकरवाणी"त्यादिभिः, तथा च "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"त्यादिना तत्साम्यापन्नानां मुक्तानामपि ज्ञात्रभिन्नाहमर्थस्वरूपत्वं मुक्तावपि अहमर्थस्याऽनुगतत्वं सिद्धं "तद्धै पश्यन्नृषिर्वामदेवः अहं

मनुरभवं सूर्य्यश्चेति मुक्तानामपि तथैवाऽनुभवश्रवणाच्च वेदमातर्य्य-पि अस्मत्प्रयोगश्रवणाच्च,

वेदाऽहं समतीतानि वर्त्तमानानि चाऽर्ज्जुन ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ॥

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः

इत्यादिना श्रीभगवद्गीताशास्त्रेऽपि अहमर्थस्यैव सर्वज्ञत्वजगद्धेतुत्वसर्वशास्त्रविषयत्वमुक्तप्राप्यत्वसर्वपापानिवृत्तिरूपमोक्षदातृत्वादिप्रतिपादनादहमर्थस्वरूप एव श्रीभगवान् वासुदेवस्तथैव क्षेत्रज्ञाश्चेत्यवगम्यते, तथा च प्रत्यक्षागममानतः, प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानेन मुक्तानामनुभूत्या चाऽहमर्थस्य सर्वास्वप्यवस्थासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्छाजन्ममरणादिषु नरकस्वर्गापवर्गेषु चाऽनुगतिरनुवृत्तिस्तयाऽऽत्मस्वरूपत्वनिश्चयादितिवाक्यार्थः, ननु चेतनप्रतिबिम्ब एव जीवः यथा एक एव सूर्य्यः अनेकेषु जलपूरितघटेषु प्रतिबिम्बात्मना भाति घटाभावे तदभावः एवमेकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्माऽविद्यान्तःकरणरूपेषूपाधिषु प्रतिबिम्बायितं सज्जीवात्मना भिन्नतया प्रतीयते उपाध्यपगमे चैकमेवाऽवाशिष्यते, उपाधेश्च कल्पितत्वात्तत्कृतभेदोऽपि कल्पितः उपमासूर्य्यकादिवदितिन्यायात्,

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति

श्रुतेश्चेति चेत्तत्राऽह प्रतिबिम्बादिवादश्च पापीयानिति, अयं भावः, बिम्बरूपं शुद्धबुद्धनिर्विशेषनित्यमुक्तं चिन्मात्रं सावयवं रूपवन्नवेति, नाऽऽद्यः अवैदिकत्वापत्तेः निर्विशेषाद्वितीयासिद्धान्तभङ्गाच्च, द्वितीये उपाधेरप्यविद्यादेर्निरवयवत्वनीरूपत्वसाम्यात् निरवयवस्य निरवयवे प्रतिबिम्बत्वानुपपत्तेः, अन्यथा रसादीनां रूपादौ रूपादीनां कालादौ प्रतिबिम्बदर्शनापत्तेः, तस्य चाऽदृष्टश्रुतत्वात्, किञ्च चित्प्रतिबिम्बग्राहकोपाधिः सत्यो मिथ्या वा, नाऽऽद्यः द्वैतापत्तेः अद्वैतासिद्धान्तभङ्गात् अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् अपसिद्धान्तप्रसङ्गाच्च, नाऽपि द्वितीयः मिथ्याभूतोपाधौ सत्यज्ञानरूपस्य प्रतिबिम्बानुपपत्तेः, अन्यथा मृगमरीचिकाजलेऽपि सूर्य्यप्रतिबिम्बापत्तेरिति तात्पर्य्यं हृदि निधायाऽह पापीया-

निति मुमुक्षुभिर्हेयमित्यर्थः, तत्र हेतुमाह अप्रमाणतः, प्रमाणशून्यत्वात्, ननूक्तश्रुतिसूत्रयोस्तत्र मानत्वात्कथमप्रामाण्यमिति चेन्न तयोरन्यार्थ परत्वात् , तथाहि, यथा सूर्य्यः स्वप्रभाव्याप्त्या जलेषु व्याप्य तद्-गतशैत्यद्रवत्वादिधर्म्मैर्न लिप्यते, प्रत्युत स्वोष्मणा तान्युष्णीकृत्य प्रकाशयति, यथा वा चन्द्रः स्वकरनिकरेण तेषु व्याप्य तच्छैत्यं वर्द्धयन् प्रकाशयति, न तद्गतद्रवेण क्लेदनादिभावं प्राप्नोति, तथैक एव परमपुरुषो विश्वस्मिश्चेतनाचेतनात्मके जगति स्वस्वरूपेणैव व्याप्य सर्वं प्रकाशयति, तदन्तरात्मतया न च तद्गुणदोषैर्लिप्यते सूर्य्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्यः

इत्यादिभिः श्रुतिभिरैकार्थ्यात्, तत्रैकधा समष्ट्यन्तर्यामी बहुधा व्यष्ट्यन्तर्यामीति श्रुतिसूत्रयोर्निर्गलितार्थः, नाऽत्र प्रतिबिम्बवादग-न्धोऽपीति भावः, आदिशब्दो ऽवच्छेदवादस्याऽप्यप्रामाण्यद्योतकः, तथा हि, येनोपाधिना शुद्धनिर्विशेषनित्यमुक्तचिन्मात्रं ब्रह्माऽवच्छिद्य जीवभावं प्रापितः स उपाधिः परिच्छिन्नो विभुर्वा, नाऽऽद्यः उपाधे-र्गमनादौ घटगमने तदवच्छिन्नाकाशवाधितो गमनानुपपत्त्या पदे पदे वन्धमोक्षौ स्यातां पूर्वदेशावच्छिन्नस्याऽनादिवद्धस्य चेतनस्याऽक-स्मान्मोक्षसाधनज्ञानादि विनैव मोक्षः, उत्तरदेशवर्त्तिनित्यमुक्तचे-तनस्य निर्हेतुकोऽकस्मादेव वन्धः स्यात्, कृतनाशाकृताभ्यागमप्र-सङ्गश्च, नाऽपि द्वितीयः उपाधेर्विभुत्वेन चेतनस्याऽपि विभुत्वात् कृत्स्नस्याऽप्यवच्छिन्नत्वप्रसङ्गात् जगदान्ध्यापत्तेः मुक्तप्राप्योच्छे-दापत्तेः उत्क्रान्तिगत्याद्यनुपपत्तेश्चेत्यलं विस्तरेण ॥ ५ ॥

एतावता ब्रह्मसाधारण्यमुक्तमिदानीं तत्राऽतिप्रसङ्गं वारयन्नचे-तनसाधारण्यं दर्शयति—

ब्रह्मात्मकाश्च तद्व्याप्यास्तदाधेयाश्च सर्वदा ।
तदधीनाः स्वभावेन स्थित्यादौ शास्त्रमानतः ॥ ६ ॥

ब्रह्मात्मका इति । निरतिशयवृहत्स्वरूपगुणशक्त्यादिवस्तु ब्रह्म-शब्दाभिधेयो भगवाञ्छ्रीपुरुषोत्तम आत्मा अन्तरात्मा येषां ते तथा, "एष सर्वभूतान्तरात्मा दिव्यो देव एको नारायण" इतिश्रुतेः—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

इतिश्रीमुखोक्तेः, आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयान्ति चेति न्याया-च्च, किञ्च तद्व्याप्या इति, तस्य ब्रह्मणो व्याप्याः,

यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
"क्षीरे सर्पिरिवाऽऽहित,, मितिश्रुतेः
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिनेति

श्रीमुखोक्तेश्च, किंच तदाधेया इति, तस्य ब्रह्मणो भगवतः श्री-कृष्णस्याऽऽधेयाः परमात्माऽऽधारका इत्यर्थः, "यस्मिन् द्यावापृथिवी चाऽन्तरीक्षं प्रोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैर्यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो ऽर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे" इत्यादिश्रुतेः—

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेति

स्मृतेश्च, किंच सर्वदा स्थित्यादौ स्वभावेन तदधीनाः इति, सर्वदा पूर्वोक्तासु सर्वावस्थासु जाग्रदादिबन्धमोक्षादिषु तस्य हरेर-धीना इति, "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उ-न्निनीषते एष एवाऽसाधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो ऽधो-निनीषते,,

स कारयेत्पुण्यमथाऽपि पापं न तावता दोषवानीषिताऽपि ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥
"अज्ञो जन्तुरनीशश्च आत्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा"
इत्यादिश्रुतिभ्यः,
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाऽभयमेव च ।
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः

इति श्रीमुखोक्तेश्च, तत्रोपाधिशङ्कां वारयति स्वभावत इति स्वतः स्वरूपेणैवेत्यर्थः, तत्र प्रमाणमाह शास्त्रमानत इति, तच्च पूर्वमेवो-दाहृतं, मोक्षधर्म्मे प्रह्लादः ।

यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्राऽऽत्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिद्ध्येयुर्न तु जातु पराभवेत् ॥
अप्रियस्य च निर्वृत्तिरनिर्वृत्तिः प्रियस्य च ।

लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥
अनिष्टस्याऽपि निर्वृत्तिरिष्टसंवृतिरेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केषाञ्चित्तत्स्वभावतः ॥
प्रतिरूपतराः केचिद् दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमम् ॥
अश्वमेधपर्वणि श्रीव्यासः ।
युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मनः ॥
न हि कश्चिदयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाः ।
ईश्वरेण प्रयुक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ॥
करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवने—
त्यादिस्मृतयो ऽप्यत्राऽनुसन्धेयाः ॥ ६ ॥

अथोभयवैलक्षण्यं दर्शयंस्तयोश्चाऽतिप्रसङ्गं वारयंस्तत्रसंख्यापरिमाणविषयकविवादं निराकरोति अर्द्धेन—

भिन्नाश्च प्रतिदेहं वै ह्यणवः परिमाणतः ॥ ६ ॥

अत्र केचित्कल्पितोपाधितो जीवानां बहुत्वमाहुः अन्ये सत्योपाधिकृतं तेषामसंख्येयत्वमभ्युपगच्छन्ति तन्निरासाय विशिनष्टि भिन्नाश्च प्रतिदेहं वा इति, प्रतिदेहं स्वभावेन भिन्ना विलक्षणा इतियावत्, वा इतिनिश्चये शास्त्रप्रमाणसिद्धमित्यर्थः, "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामा"निति श्रुतेः "अंशो नानाव्यपदेशा"दिति न्यायात् ।

न त्वेवाऽहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः पर—

मित्यादिस्मृतेश्च, अथ परिमाणेऽपि विप्रतिपत्तयः तत्र वाह्या मध्यमपरिमाणं वदन्ति तार्किकमीमांसकादयो विभुत्वमङ्गीचक्रुः तन्निराकरोति ह्यणवः परिमाणत इति परिमाणतो ह्यणव इत्यर्थः हि शब्दोऽवधारणे स च मध्यमवैभवपरिमाणव्यावृत्त्यर्थः तत्र न तावन्मध्यमपरिमाणत्वं संभवति अनित्यत्वापत्तेः वाह्याभ्युपगत आत्मा अनित्यः मध्यमपरिमाणकत्वात् यदेवं तदेवं घटादिवत् मध्यमपरिमाणको नाऽऽत्मा सावयवत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगात् नाऽपि विभुत्वम् असंभवात् तत्रैकत्वं बहुत्वं वा आत्मन इतिविवेचनीयम् आद्ये एकस्यैव

ह्यनेकोपाधियोगेन सर्वेषामपि सर्वान्तःसुखदुःखाद्यनुभवापत्तेः अहं त्वमयमित्यादिप्रतीत्युच्छेदापत्तेः अन्यथा एकस्मिन्नपि शरीरेऽनेकोपाधिकरचरणाङ्घ्रिभेदेन स एवाऽहमितिप्रतीत्यभावापत्तेः नाऽपि द्वितीयः तत्राऽपि उपाधेरणुत्वं विभुत्वं वेति विवेचनीयम् आद्ये उपाधेरल्पपरिमाणिकदेशस्थितौ सत्यां सर्वदेहरातिसुखदुःखाद्यनुभवापत्तेः द्वितीये सर्वोपाधीनां सर्वक्षेत्रज्ञैः संवन्धाविशेषात् सर्वेषां सुखादिः सर्वैरप्यनुभूयेत नियामकाभावात् एतद्दूषणं पूर्वकल्पेऽपि समानम् उभयथाऽप्यसंभवसाम्यात् तस्मादणुपरिमाणकत्वमेवेति राद्धान्तः "अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यः यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीता,, इत्यादिश्रुतिभ्यः उत्क्रान्तिगत्या गतोनां नाऽणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारादितिसूत्राच्च ननु अणुपरिमाणाभ्युपगमेऽपि अणोश्चेतनस्य देहाल्पैकदेशवृत्तित्वेन सर्वावयवगतसुखादेर्युगपदनुभवानुपपत्त्या तवाऽपि पूर्वोक्तदोषस्याऽविशेषात्कथं चाऽणुत्वमिति चेन्न धर्म्मिणो ऽणुत्वेऽपि तदाश्रितधर्म्मभूतज्ञानस्य विभुत्वात् सामञ्जस्यं वहुगुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः विभुत्वकथनम्। इत्यादिन्यायात् अणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्त एवमेवाऽस्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तो,, व्याप्तो वै पुरुष,, इत्यादिश्रुतेः।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः॥
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते—

ति श्रीमुखोक्तेश्च न च प्रकाशस्याऽऽश्रयं विनाऽन्यत्र व्याप्त्यसंभव इतिवाच्यं दीपं विना तत्प्रभायाः वन्हिं विना तदौष्ण्यादेः पुष्पं विना तद्गन्धस्य धर्म्मिणं विना जातिसमवायादेर्व्याप्तेः सुप्रसिद्धत्वात् एतेनैव क्वचिच्छ्रुतौ वैभवपाठस्याऽपि गतिरुक्ता विभुधर्म्माश्रयस्य तथात्वं शक्त्यैवाऽवगम्यते इति भावः विशेषश्च जिज्ञासुभिः वेदान्तरत्नमञ्जूषायां द्रष्टव्यः एतावता ग्रन्थेन वक्ष्यमाणविशेषकाणां त्रिविधानामपि क्षेत्रज्ञानां साधारण्यं निरूपितम। इदानीं तेषां विशेषं व्यञ्जयन्नाह।

नित्यमुक्तादिभेदेन ज्ञातव्यास्त्रिविधाः खलु।
सदा पश्यन्ति चेत्यादिर्नित्यमुक्तान्समादिशत् ॥ ७ ॥
जहात्येनामितिश्रुतिर्वद्धमुक्तान्प्रचक्षते।
अजो ह्येकस्तथा भूयो वद्धानाह सनातनी ॥ ८ ॥

खल्विति निश्चये जीवात्मानस्त्रिविधा ज्ञातव्या इति सम्बन्धः, त्रैविध्यमेवाह नित्यमुक्तादिभेदेनेति, नित्यमुक्ता बद्धमुक्ता बद्धाश्चेत्युद्देशः तानेवोद्दिष्टाँल्लक्षणप्रमाणाभ्यां श्रुतिमुखेन विवेचयन्नादौ नित्यमुक्तलक्षणमाह, सदा पश्यन्ति चेत्यादि, त्रैकालिकसंसारदुःखसामान्यात्यन्ताभाववत्त्वे सति सदैव स्वभावतो भगवदनुभावितततत्स्वरूपगुणादिविषयकानुभवानन्दवत्त्वं नित्यमुक्तलक्षणं "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय" इतिश्रुतेः, तत्र बद्धमुक्तेष्वतिप्रसङ्गवारणाय त्रैकालिक इति, समाधिनिष्ठेष्वतिप्रसङ्गवारणाय सदा स्वभावत इति, श्रीपुरुषोत्तमेऽतिप्रसङ्गवारणाय भगवदनुभावितेत्यादिपदसंनिवेशः, तथैव श्रुतावपि पदसंग्रहप्रयोजनमनुसन्धेयं तेऽप्यसंख्येयाः श्रुतौ बहुवचनपाठात् लक्षणश्रुतिरेवात्राऽपि प्रमाणं तत्र विष्वक्सेनजयविजयादयः पार्षदाः गरुडशेषादीनि यानासनानि शङ्खचक्रधनुर्बाणहलमुसलादय आयुधाः मुरल्यादयो वाद्याः करीटकुण्डलकौस्तुभवैजयन्तीवनमालाकेयूरकटकाङ्गुलीयकाञ्चीनूपुरपीताम्बरादय आनन्तर्याख्या भूषणाम्बरादयः विमलाद्यश्च शक्तिविशेषा इति विवेकः ॥ ७ ॥

अथ बद्धमुक्तानाह जहात्येनामितिरित्यादि, "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इतिश्रुतिः, अनादिकर्मात्मिकाविद्याकृतप्रकृतिसम्बन्धतत्कार्य्यदुःखादितत्साधनदेहादिरूपबन्धविनिर्मुक्ता इति तेऽपि द्विविधाः विश्वात्मभगवद्भावापन्ना एके—

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति--

वचनात्, प्रत्यक्स्वरूपमापन्नाश्चाऽन्ये, अथ बद्धानाह—

अजो ह्येकस्तथा भूयो बद्धानाह सनातनीति ।

"अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते" इति सनातनी श्रुतिः बद्धानाहेतियोजना, अनादिकर्मजन्यदेवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहतत्सम्बन्धवत्सु आत्मात्मीयाभिमानवन्तो बद्धाः, तेऽपि द्विविधाः मुमुक्षवो बुभुक्षवश्चेति, "तत्र मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति श्रुतेः, आध्यात्मिकादिविविधसांसारिकदुःखानुभवजातक्लेशवशान्निर्विणास्ततो मोक्षमिच्छवो मुमुक्षवः, तेऽपि द्विविधाः तत्रैके भगवद्भावापत्तिकामाः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ।

इति भगवदुक्तेः, स्वस्वरूपापत्तिकामाश्चाऽन्ये इति "स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते इति श्रुतेः, वैषयिकभोगेच्छवो बुभुक्षवः, तेऽपि द्विविधाः भाविश्रेयस्का नित्यसंसारिणश्चेति ॥ ८ ॥

अथ बद्धानां विशेषमाह सार्द्धद्वाभ्याम् ।

बन्धमोक्षार्हता तेषां शास्त्रमानेन गम्यते ।

इति, तेषां बन्धमोक्षार्हता बन्धमोक्षयोर्योग्यता वक्ष्यमाणरीत्या शास्त्रमानेन ज्ञायते पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोऽस्य बन्धविपर्य्ययाविति न्यायात्, तत्र बन्धप्रकारमाह—

अनादिकर्मरूपेण मायायोगेन यन्त्रिता इति ॥ ९ ॥

अनादितो भगवत्पराङ्मुखत्वेनाऽनादितत्सङ्कल्पाच्चाऽनादिकर्मरूपा या माया कार्य्यकारणयोरभेदात् तस्या योगः सम्बन्धस्तेन यन्त्रिताः संनद्धाः सन्तो देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिदेहजन्यदुःखादिकर्मफलमनुभवन्तः संसारचक्रे भ्रमन्तीत्यर्थः "अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानमितिश्रीभगवदुक्तेः ।

अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीयाशक्तिरिष्यते ।
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् ।
तया तिरोहितत्वाच्चेत्यादिश्रीपराशरोक्तेः ॥

अथ मोक्षप्रकारमाह—

अहैतुक्या हरेर्विष्णोः कृपया चाऽथ संश्रयात् ।
मुच्यते नाऽत्र सन्देहस्तदुक्तेनैव वर्त्मना ॥ १० ॥
आर्चिरादिकया गत्या गच्छन्ति परमं पदम् ।
एवं प्रत्यक्स्वरूपं वै सङ्क्षेपेण निरूपितमिति ॥ ११ ॥

अहैतुकी निर्हेतुका या श्रीविष्णोः कृपा तया "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीश" मित्यादिश्रुतेः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।

इति श्रीमुखोक्तेश्च, कथमित्याशङ्क्याऽऽह आचार्य्यसंश्रयादिति

सत्सम्प्रदायनिष्ठस्य शास्त्रोक्तलक्षणसम्पन्नस्य श्रीगुरोः संश्रयणात् सम्यक्निर्मायिकश्रद्धाविश्वासार्ज्जवप्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिपुरःसरं श्रीगुरुं समाश्रित्येत्यर्थः ल्यबर्थेयं पञ्चमी तथाच "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाऽभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः—

इत्यादिश्रुतेः, अनयैव श्रुत्या गुरुशिष्ययोः लक्षणमपि निरूपितम् तथा हि श्रीभगवद्विज्ञानार्थी परमेश्वरवच्छ्रीगुरौ परभक्तिमान् मुमुक्षुः शिष्योऽत्र विवक्षितः शासनार्हत्वाच्छिष्य इति यावत्, श्रोत्रियः शास्त्रोक्तभगवत्स्वरूपगुणादिविषयकशास्त्रज्ञानसम्पन्नो ऽन्यथा शिष्यसंशयनिरसनाऽयोगात् किञ्च न केवलं शास्त्रमात्रावगाही अपि तु ब्रह्मनिष्ठः शास्त्रप्रतिपाद्यपरब्रह्मश्रीपुरुषोत्तमविषयकसाक्षादनुभूतिमानितिलक्षणसम्पन्नो गुरुस्तमभिगच्छेत् संश्रयेदितिश्रुतेर्निर्गलितार्थः ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

आचार्य्योपासनं शौच—

मित्यादिभगवद्वचनाच्च आचार्य्याश्रयणादुत्तरकृत्यमाह तदुक्तेनैव वर्त्मना इति, तदुक्तेनैव तदुपदिष्टेनैव नाऽन्यथेति अवधारणार्थः तदुपदिष्टसाधनमनुष्ठाय निर्मुक्तस्वपरस्वरूपादिविषयकसंशयास्तान्निदिध्यासनाभ्यासेन साक्षादनुभूय मुच्यन्ते, संशयो नात्र कार्य इत्याह, नाऽत्रसन्देह इति, तथा श्रुतयः "प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः,

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः,

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे,

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"त्यादयः ॥ १० ॥

तत्प्राप्तिप्रकारमाह आर्चिरादिकया गत्येति, "तेर्चिषमभिसम्भवन्ती" त्यादि ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

इति श्रुतिस्मृतिनिर्दिष्टमार्गेणेत्यर्थः परमं पदं गच्छन्तीति योजना, परं पदमित्यत्र पदशब्दः स्थानवाचकः, "क्षयन्तमस्य रजसः प-

राक" इति "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् तदक्षरे परमे व्योमन् योऽस्याऽध्यक्षः परमे व्योमन् तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय" इत्यादिश्रुतिभ्यः, अत्र रजस्तमसी शब्दौ स्वाश्रयभूतप्रकृतिपरौ केवलयोः स्वाश्रयं विनाऽवस्थानायोगात् तथा च रजसः पराके प्रकृतिमण्डलपरतदुत्तरदेशे क्षयन्तं वसन्तं तमोवाच्यप्रकृतेः परं विलक्षणं आदित्यवत्प्रकाशरूपं वर्णं यस्य तदित्यर्थः, महाभारते—

दिव्यस्थानमजरं चाऽप्रमेयं दुर्विज्ञेयं चागमैर्गम्यमाद्यम् ।
गच्छ प्रभो रक्ष चाऽस्मान् प्रपन्नान् कल्पे कल्पे जायमानः स्वमूर्त्येति देवानां वाक्यं, तत्रैव भीष्मः ।

प्रविश्य वज्रं वृत्रं च दारयामास भारत ।
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ॥
जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ।
विष्णुभक्त्या हि तेनेदं जगद्व्याप्तमभूत्तदा ॥
तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ।
इति, तत्रैव ।
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः ।
अतीव तत्पदं पुण्यं पुण्याभिजनसंवृतम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति व्यथन्ति च ।
ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥
वनपर्वणि च
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं पराम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं हरिम् ॥
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यन्न पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं पदम् ॥
अत्यर्कानलसंदीप्तं स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥
यतयस्तत्र गच्छन्ति देवं नारायणं हरिम् ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥
स्थानमेतन्महाराज ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रमाणं च युधिष्ठिरेति ॥

वैष्णवेच--

एकान्तिनः सदा ब्रह्म ध्यायिनो योगिनो हि ये ।
तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥

इति, योगे याज्ञवल्क्ये च—

ओँकाररथमारुह्य मनः कृत्वा तु सारथिम् ।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी याति विष्णोः परं पदम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च, सङ्क्षेपेणेति, अन्यत्र विस्तृतत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीहयग्रीवानुग्रहाश्रितेन पुरुषोत्तमप्रसादाख्येन वैष्णवेन विरचितायामध्यात्मसुधातरङ्गिण्यां प्रत्यगात्मनिर्णयो नाम प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

एतावता प्रत्यक्चेतनतत्त्वं लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूपितम् इदानीमचित्पदार्थतत्त्वं निर्देशलक्षणप्रमाणैः निर्णीयते ।

अचेतनपदार्थं यच्चैतन्यगुणवर्जितम् ।
प्राकृतं कालरूपं चाऽप्राकृतं चेति तत्त्रिधा ॥ १ ॥

यत्पदार्थं परार्थं स्वार्थहीनं चैतन्यगुणेन ज्ञानेन हीनं च भवति तदचेतनं बोध्यमितिशेषः तत्राऽचेतनमितिनिर्देशः परार्थत्वे सति ज्ञानानधिकरणत्वमिति तल्लक्षणम्, एवं सामान्येनोक्त्वा तस्य विशेषमाह तत्त्रिधेति तदचेतनं त्रिविधमित्यर्थः त्रैविध्यमेव निर्दिशति प्राकृतं कालरूपं चाऽप्राकृतंचेति १ अथ तस्य त्रैविध्यं लक्षणमुखेन विवेचयन्नादौ काललक्षणमाह ।

प्रकृतेस्तन्निबद्धानां कालः कलयितोच्यते ।
ब्रह्मात्मको ह्यनादिश्चाऽप्यनन्तो नित्य एव च ॥ २ ॥
परमाणोः परार्द्धान्तं तत्कार्य्यं मुनयो जगुः ।
चिरक्षिप्रादिबुद्धीनां कारणं च तथोच्यते ॥ ३ ॥

प्रकृतेस्तन्निबद्धानां प्रकृतिसंबद्धानां जीवानां च कलयितृत्वे सत्यचेतनत्वं कालस्य लक्षणम्, अचेतनेत्युक्ते ऽप्राकृते ऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय प्रकृतिशब्दसन्निवेशः तथाभूतकलयितृत्वमात्रे परब्रह्मण्यतिप्रसङ्गापत्तिस्तद्वारणायाचेतनत्वमिति, इतिपदसन्निवेशप्रयोजनं बोध्यं, "कालः कलयतामहम्" इति भगवदुक्तेः विभूतितद्वतोरभेदविवक्षया नाऽत्र विरोधः, तत्र स्वातन्त्र्यं वारयन्नाह ब्रह्मात्मकइति "ज्ञः कालकाल इतिश्रुतेः, अवस्तुत्वशङ्कां वारयति नित्य इति, हीति निश्चये परसंमतनित्यत्वे व्यभिचारवारणायाऽऽह अनादिश्चाऽप्यनन्त इति आद्यन्तशून्य इत्यर्थः "अथ ह वा नित्यानि पुरुषः प्रकृतिः काल" इति श्रुतेः ।

अनादिर्भगवान्कालो नाऽन्तोऽस्य द्विज विद्यते ।

इति पराशरोक्तेश्च, एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः नित्याभावविषयकशङ्काभावमाह नित्यो नेतीति न अपि तु नित्य एव ॥ २ ॥

तत्कार्य्यं दर्शयति परमाणोरिति, परमाणोरारभ्य घटिकाप्रहरदिवसपक्षमासवत्सरादिपरार्द्धपर्य्यन्तं तत्कार्य्यं कालस्योपादेयरूप-

कार्य्यं मुनयः पराशरव्यासादयो जगुरित्यनेन नाऽत्र विस्तारापेक्षेति द्योतितं पुराणेषु द्रष्टव्यं, कार्य्यान्तरमाह चिरक्षिप्रादिबुद्धीनामिति तत्प्रतीतिव्यवहाराणामित्यर्थः आदिशब्द इदानींयुगपद्भूतभविष्यद्वर्तमानादिसंग्रहार्थः स चाऽखण्डत्वात् स्वरूपेण नित्यः कार्य्यरूपेणाऽनित्यः तत्कार्य्यं चौपाधिकम् । उपाधिश्च सूर्य्यपरिभ्रमणरूपा क्रियैवेति तस्य चाऽल्पाधिकपरिमाणदेशसंयोगात्परमाण्वादिकालव्यवहारो वेदान्तरत्नमञ्जूषादौ पूर्वाचार्य्यैर्विस्तृत इति, किञ्च सर्वं प्राकृतं वस्तु आब्रह्मभुवनं कालभक्ष्यं न तत्र विवेकिभिर्मुमुक्षुभिरभिनिवेशः कर्तव्य इत्यत्र कालनिरूपणस्य प्रयोजनं, ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनामप्यैश्वर्य्यं नश्वरङ्कालतन्त्रत्वात् कर्मजन्यत्वाच्च इहलोकवृत्तिराज्यादिवत्, "यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवाऽमुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत" इत्यनुमानागमाभ्यामित्यभिप्रायेणाऽऽह तथोच्यत इति विवेकिभिर्न तु पण्डितमानिभिर्मूर्खैरितिशेषः ॥ ३ ॥

अथ प्राकृतं निरूपयति लक्षणमुखेन—

सत्त्वादेराश्रयं द्रव्यं प्राकृतं तद्गुणास्त्रयः ।
सत्त्वं रजस्तम इति जीवबन्धनहेतवः ॥ ४ ॥
महदाद्यण्डपर्य्यन्तं कार्य्यं कारणमेव च ।
स्वतन्त्रसत्तया हीनं कालतन्त्रं च नित्यदा ॥ ५ ॥
परिणामादिभिर्युक्तं नित्यं चाऽनित्यमेव च ।
कारणं नित्यमेवाऽत्राऽनित्यं कार्य्यं प्रचक्षते ॥ ६ ॥

सत्त्वादिगुणाश्रयत्वं प्राकृतस्य लक्षणं बोध्यम् "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां सिताऽसिता च रक्ता च" इतिश्रुतेः गुणानेवाह तद्गुणास्त्रयइति तस्य प्राकृतस्य त्रयो गुणा बोध्या इतिशेषः तान्निर्दिशति सत्त्वं रजस्तम इति तत्र ज्ञानादिकारणत्वे सति गुणत्वं सत्त्वगुणत्वं सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमितिश्रीमुखोक्तेः रजसो लोभ एव चेति वचनात् लोभादिहेतुत्वे सति गुणत्वं रजस्त्वं प्रमादादिकारणत्वे सति गुणत्वं तमस्त्वं प्रमादमोहौ तमस इतिवचनात् अथ तेषां विशेषकार्य्यमाह जीवबन्धनहेतव इति जीवानां संसारचक्रभ्रामणेऽसाधारणकारणानीत्यर्थः तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघे—

तिवचनात् किंचेदमेव सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय उत्कटं सत् श्रीमुखोक्तशमदमादिसाधनकदम्बाचरणद्वारेण मोक्षासाधारण हेतुरपि भवतीति ज्ञातव्यं शमो दमस्तपः शौचमित्यादीनां मोक्षोपा

यानां तस्यैव कार्य्यत्वादित्यभिप्रायः अन्यथा सत्त्वात् संजायते ज्ञानमित्युक्तविरोधात् ।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ।
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारते—
तिवचनात् ॥ ४ ॥

अथ कार्य्यं संग्रहेण दर्शयति ॥

महदाद्यण्डपर्यन्तं कार्य्यम इति तन्मूलमाह कारणमेवचेति कारणं मायाप्रकृतिप्रधानाव्यक्तादिपदाभिधेयमित्यर्थः "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" "अव्यक्तात्पुरुषः पर" इत्यादिश्रुतेः तत्स्वरूपमाह स्वतन्त्रसत्तया हीनमिति तत्त्वं नाम परतन्त्रसत्तायुक्तं परस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य विश्वात्मनो नियन्तुस्तन्त्राधीना परतन्त्रा चासौ सत्ता चेति तदाश्रयमित्यर्थः यदासीदधीनमासीदितिश्रुतेः एतेन निरीश्वरसांख्यपक्षो निरस्तः । सांख्यैः तस्य स्वातन्त्र्याभ्युपगमात् ब्रह्मात्मकत्वादेरप्युपलक्षणं ब्रह्मात्मकं तदाधेयं तद्व्याप्यं चेत्यर्थः पूर्वोक्तं सिद्धान्तं विरागार्थे स्मारयति कालतन्त्रमिति सर्वावस्थासु सृष्टिस्थितिभङ्गादिषु कालाधीनमित्यर्थः ॥ ५ ॥

परतन्त्रसत्तायाश्चेतनेऽपि सत्त्वात्तद्विवेकदर्शनाय विशेषान्तरमाह परिणामादिभिर्युक्तमिति परिणामिसत्ताकं तर्हि मिथ्यैव स्यादित्याशङ्क्याह नित्यं चानित्यमेव चेति नित्यानित्ययोरितरेतरविरोधित्वात् कथमुभयत्वयोगइतिचेत्तत्राह ॥

कारणं नित्यमेवात्रानित्यं कार्य्यं प्रचक्षत—

इति अत्रानयोर्द्वयोर्मध्ये कारणं नित्यमेव प्रपञ्चमूलत्वात् आद्यन्तशून्यत्वं नित्यत्वं गौरनाद्यन्तवतीतिश्रुतेः ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपी—
ति श्रीमुखोक्तेः अथ भारते वार्ष्णेयाख्याने भीष्मः ।

अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ।
उभौ नित्यावविचलौ महद्भ्यश्च महत्तरा--
विति कार्य्यं त्वनित्यमेव उत्पत्तिनाशवत्त्वात् ।
अव्यक्तं कारणं यत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः ।
प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मिका ।
अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ॥
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ।
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यये--

तिस्मृतिभ्यश्च, सृष्टिक्रमश्च प्रलयावसाने सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्ये कारणीभूतप्राणिकर्मसहकृतात् अनन्ताचिन्त्यशक्तेः श्रीपुरुषोत्तमात् प्रकृतौ विक्षेपो जायते तत आदौ सात्त्विकादिभेदावच्छिन्नस्त्रिविधो महानुत्पद्यते ततो ऽहंकारः सोऽपि त्रिविधः वैकारिकतैजसभूतादिभेदात् वैकारिकाहंकारादिन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवता मनश्च तदेववृत्तिभेदात् स्थानभेदाच्चान्तःकरणचतुष्टयसंज्ञां लभते मनोबुद्धिचित्ताहंकाररूपां तत्र मननसंकल्पादिहेतुर्मनः इदमेव मनः शब्दादिसंबद्धं सद्बन्धहेतुः तत्परित्यागेन सपरिकरश्रीभगवत्प्रावण्ये सति मोक्षहेतुश्च ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्तौ निर्विषयं स्मृतम् ॥

इतिवचनात् बोधनहेतुर्बुद्धिः देहादावहंकरणहेतुरहंकारः चिन्तनहेतुश्चित्तं तेषां चन्द्रब्रह्मरुद्रक्षेत्रज्ञा देवताः क्वचिच्चैषां वासुदेवादयश्चतुर्व्यूहदेवता अधिष्ठातृत्वेनोच्यन्ते तेषां मन आदिषूपास्यत्वेन प्रतिपादनान्नोक्तसिद्धान्तविरोधः चन्द्रादीनामधिष्ठातृत्वं व्यूहदेवानां तदन्तर्यामितयोपास्यत्वमित्यभिप्रायः अथ तैजसाहङ्कारादिन्द्रियाणि इन्द्रियत्वं च ज्ञानकर्मैकतरकरणत्वं तानि द्विविधानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्म्मेन्द्रियाणि च शब्दादिज्ञानकरणत्वं ज्ञानेन्द्रियत्वं तानि पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणभेदात् शब्दमात्रग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रं स्पर्शमात्रग्राहकमिन्द्रियं त्वक् रूपमात्रग्राहकमिन्द्रियं चक्षुः रसमात्रग्राहकमिन्द्रियं रसनं गन्धमात्रग्राहकमिन्द्रियं घ्राणं तेषां दिग्वातार्कवरुणाश्विन्योऽधिष्ठात्र्यो देवताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः वचनादानादिक्रियाकरणं कर्म्मेन्द्रि-

यं वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञकानि पञ्च तत्र वर्णोच्चारणासाधारणहेतुरिन्द्रियं वाक् शिल्पादानाद्यसाधारणहेतुरिन्द्रियं पाणिः विहरणक्रियासाधारणकरणमिन्द्रियं पादः मलविसर्गासाधारणकरणमिन्द्रियं पायुः आनन्दविशेषकरणमिन्द्रियमुपस्थ इति तेषां वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठात्र्यो देवताः वचनादानविहरणविसर्गानन्दाःपञ्च कर्माणीति विवेकः तानि चाऽणुपरिमाणकानि प्रति शरीरं भिन्नानि आमोक्षव्यवस्थितिस्वभावकानि च अथ भूतादिसंज्ञकतामसाहंकाराच्छब्दादिपञ्चतन्मात्राणि आकाशादिपञ्चमहाभूतानि चोत्पद्यन्ते उक्तलक्षणाहंकारस्य महाभूतानां चान्तरालिकं व्यवहितसूक्ष्मपरिणामात्मकं द्रव्यं तन्मात्रशब्दवाच्यं दुग्धदध्नोरान्तरालिककललादिपरिणामवत् तदेव स्थूलावस्थापन्नं भूतशब्दाभिधेयं भवति एवं च तामसाहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं तत आकाशः आकाशात्स्पर्शतन्मात्रं ततो वायुः, वायो रूपतन्मात्रं ततस्तेजस्तेजसो रसतन्मात्रं ततो जलं जलाद्गन्धतन्मात्रं ततः पृथिवीति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैतेषां गुणाः तेषां विवेकश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिव्या गुणास्तेषु गन्धहीनाश्चत्वारोऽपां गुणास्तेषु गन्धरसहीनास्त्रयो गुणा अग्नेः शब्दस्पर्शाविति वायोः शब्द आकाशस्येति श्रुत्या ज्ञेयः, अनयैवैषां लक्षणमप्युक्तं तथाहि गन्धासाधारणगुणवत्त्वे सति शब्दादिमत्त्वं पृथिवीत्वं रसासाधारणगुणाश्रयत्वे सति गन्धराहित्यं जलत्वं रूपासाधारणगुणकत्वे सति गन्धरसहीनत्वं तेजस्त्वं स्पर्शासाधारणगुणाश्रयत्वे सति रूपरसगन्धशून्यत्वं वायुत्वं तत्र देहधारणासाधारणहेतुर्वायुः प्राणः स च पञ्चधा प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् स्पर्शाद्यनाधारत्वे सति शब्दमात्राश्रयत्वमाकाशत्वमिति इत्थं प्रकृतिमहदहंकारा मनो दशेन्द्रियाणि तन्मात्रपञ्चकं भूतपञ्चकञ्चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि प्राकृतानि तत्र प्रकृतिमहदहंकारा पञ्चमहाभूतानि च स्थूलदेहस्योपादानकारणानि इन्द्रियाणि भूषणे रत्नानीव तदाक्रम्य स्थितानि पञ्चतन्मात्राणि मनो दशेन्द्रियाणि प्राणश्च सूक्ष्मदेहस्योपादानानि तत्र प्राणस्य स्पर्शतन्मात्रकार्यत्वात् तेनैकीकृत्य श्रुतौ षोडशसंख्यात्वव्यपदेशः "इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती" त्यादि, शरीरत्वं नाम चेतननियताधेयत्वे सति तद्भोगायतनत्वं चेतनायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वे सति तदपृथक्सिद्धत्वं वा तद्द्विविधं नि-

त्यानित्यभेदात् तत्र विश्वमङ्गलाश्रयं परमयोगिध्येयं ध्यातृपुरुषार्थचिन्तामणिरूपं श्रीरमाकान्तगोपीनयनाह्लादमूर्तेः श्रीविग्रहं नित्यमुक्तानां पार्षदादीनां स्वाभाविकमनुष्यपक्षिभूषणाद्याकारं च तच्चाग्रे वक्ष्यते अनित्यमपि द्विविधम् अकर्मजं तज्जन्यं चेति आद्यमीश्वरस्य विराडादिरूपं गरुडादीनां मुक्तानां भगवदिच्छायत्ततदिच्छया तत्तदाकारकं च कर्मजन्यं च कर्मतारतम्यादनेकविधं देवातिर्य्यङ्मनुष्यनारक्यादिभेदात् जरायुजाण्डजादिभेदाच्च महदादिशरीरान्तं तत्तदवस्थापन्नमपि प्रकृत्यभिन्नमेव तत्कार्य्यत्वात् मृन्मयं घटाद्यवस्थापन्नमपि यथा मृदभिन्नं तद्वत्कारणद्रव्यमेवावस्थान्तरापन्नं सद्रूपं च कार्य्यत्वेनाभिधीयते "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् सन्मूलाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा" इत्यादिश्रुतेः अन्यथा कार्य्योत्पत्तिरेव न स्यात् न हि गगनकुसुमादेरुत्पत्तिः क्वापि दृष्टा श्रुतिगोचरा "असतः सम्भवः कुत" इतिस्मृतेः तस्मात्सदेवकार्य्यमुत्पद्यते तदपृथक्सिद्धं चेति राद्धान्तः प्रकृत्यादीनि चेतनानां भोग्यतत्करणतत्स्थानरूपेणानेकविधानि तत्र भोग्यं शब्दादिकं तद्विशिष्टद्रव्यं च अन्नपानादिकं तत्र करणं शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकं भोगस्थानानि तत्तदद्दृष्टनिमित्तकब्रह्माण्डवृत्तिचतुर्दशभुवनानि स्वर्गनरकादिभेदभिन्नानि सुखदुःखादिभोगायतनानि तान्येव प्रकृत्यादीनि श्रीपुरुषोत्तमस्य क्रीडातदुपकरणतत्स्थानानि ब्रह्माण्डं च कपित्थाकारं पञ्चीकृतमहाभूतारब्धं चतुर्दशभुवनगर्भकं मुमुक्षुहेयं प्राकृतं चेति भुवनानि च भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्यलोकाख्यानि सप्त अतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलपातालाख्यानि च सप्त तच्च ब्रह्माण्डं दशगुणोत्तरोत्तरावरणैः पञ्चमहाभूताख्यैरहङ्कारमहत्तत्त्वाभ्यां चावृतम् । एवमेकब्रह्माण्डसन्निवेशः ईदृशानन्तकोटिब्रह्माण्डानीश्वरविभूत्यात्मके प्रधाने ऽर्णवोदके बुद्बुदानीव भ्रमन्ति अत एव तस्याप्यनन्तत्वं महदादिपृथिव्यन्तं समष्टिशब्दवाच्यं चतुर्मुखावसाना सृष्टिः साक्षात्परमेश्वरनिर्मिता तदुत्तरा च चतुर्मुखादिद्वारेण परम्परयेतिविवेकः महदादिपृथिव्यन्तं समष्टिशब्दाभिधेयं यथा सेनावनधान्यराश्यादयः तेषामेकैकदेशमादाय क्रियमाणो व्यवहारः अस्मदादिबुद्धीन्द्रियशरीरादिको व्यष्टिशब्दवाच्यः यथा वृक्षधान्यादिव्यवहारः पञ्चीकरणप्रक्रिया च भगवाञ्छ्रीपुरुषोत्तमः

पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि सृष्ट्वा द्विधा विभज्य द्वयोर्भागयोः स्वभागमेकं पृथङ् निधाय द्वितीयं भागं पुनश्चतुःकृत्य चतुर्भागांश्च भूतान्तरेषु चतुर्षु संयोजयति एवञ्चिकीर्षितेषु पञ्चस्वपि भूतेषु एकैकस्य भूतस्यार्द्धं स्वभागो द्वितीयार्द्धं चतुर्णां भूतानां भागेषु योजनमिति तथाच स्वभागस्य भूयस्त्वेनान्यभागानामल्पत्वेन पृथिव्यादिपृथग्व्यवहारोऽप्यविरुद्धः पञ्चीकृतत्वादेव शब्दादिपञ्चविषयाणां पञ्चस्वप्युपलम्भः सूपपन्नः किञ्च महदादिशरीरान्तेषु मध्ये शरीरं ह्यन्नविकारत्वादन्नमयः पुरुषो ऽभिधीयते मन एव कर्मेन्द्रियसहितं सत् मनोमयः पुरुषः प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियसहितं सत् प्राणमयः पुरुषो जीवात्मा आनन्दमयः पुरुषश्च परमात्मा परं ब्रह्म श्रीपुरुषोत्तम इति संक्षेपः अथ सृष्टिव्युत्क्रमेण प्रलयो न तु कारणनाशक्रमेण कारणनाशानन्तरमनाधारस्य कार्यस्य स्थित्यनुपपत्तेः क्रमश्च पृथिवी गन्धतन्मात्रद्वारेणाप्सु लीयते आपो रसतन्मात्रद्वारेण तेजसि तेजो रूपतन्मात्रद्वारा वायौ वायुश्च स्पर्शतन्मात्रद्वाराऽऽकाशे स च शब्दतन्मात्रद्वारा तामसाहङ्कारे इन्द्रियाणि स्वकारणभूते राजसाहङ्कारे मनो देवताश्च वैकारिके त्रिविधोऽप्यहङ्कारो महति स चाव्यक्ते सोपि पुरुषे स च ब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमइतिसङ्क्षेपः अस्य विस्तरः श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणपूर्वकं वेदान्तरत्नमञ्जूषायां श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यपादैर्निरूपितस्तत्रैव तज्जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यम्। इतिप्राकृतपदार्थसंग्रहः॥६॥

अथाऽप्राकृतं निरूपयति—

> सूर्य्यवर्णं ततो भिन्नं तमसः परमुच्यते ।
> अनावरकरूपं चाप्राकृतं विद्ध्यचेतनम् ॥ ७ ॥

ततस्ताभ्यां पूर्वनिरूपिताभ्यां प्राकृतकालाभ्यां भिन्नमत्यन्तविलक्षणं तत्र हेतुमाह सूर्य्यवर्णमितिप्रकाशात्मकं सूर्य्यस्यापि प्राकृतत्वाविशेषात् प्राकृतमेव स्यादित्याशङ्का तु ततो भिन्नमिति पूर्वोक्तविशेषणेनैव निरस्ता, तत्र प्रमाणमाह तमसः परमुच्यत इति श्रुतिभिरितिशेषः आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः अनावरकरूपं चेति आवरकस्वभावशून्यं तथाभूतमचेतनं वस्तु अप्राकृतं विद्धीतिसंबन्धः श्रोत्रपेक्षयामध्यमपुरुषप्रयोगो ऽविरुद्धः एतेन श्रुतिनिरूपितमेवेदं लक्षणमित्युक्तं भवति तथा च आ-

दित्यवत्प्रकाशरूपं प्रकाशकं च तमोवाच्यप्रकृत्यादेः परमितिश्रुत्यर्थः त्रिगुणाश्रयप्रधानकालाभ्यां विलक्षणं प्रकाशात्मकमनावरकस्वभावमचेतनद्रव्यं तत्त्वमिति श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यपादोक्तेः एतेन त्रिगुणात्मकद्रव्यभिन्नमपि शुद्धमायाकार्य्यमेवेति पक्षनिरासः तत्र प्राकृतमण्डलवहिर्वृत्तिनित्यविभूतिपरमव्योमविष्णुपदपरमपदादिशब्दाभिधेयमपरिच्छिन्नमेव प्राकृतदेशवृत्ति ह्यवतारविभूत्याख्यं तु लीलार्थं भगवत्संकल्पात्परिच्छिन्नमिव दृश्यमानमप्यपरिच्छिन्नमेवाचिन्त्यशक्तियोगात् तच्च श्रीभगवद्गीतैकादशाध्याये विश्वरूपाख्ये श्रीमुखेनैव गीतं पार्थाय साक्षाद्दर्शितं च तदेव भगवदीयानादिसंकल्पात्तस्य तदीयानां नित्यमुक्तानां च भोग्यतदुपकरणादिरूपं तत्र भोग्यं भगवद्विग्रहादि भोगोपकरणं च भूषणायुधयानासनालङ्कारकुसुमपत्रफलादि स्थानं च गोपुरचत्वरप्राकारमाणमण्डपसभावनोपवनसरोवरवाप्यादिकं तत्रेश्वरस्य नित्यमुक्तानां च विग्रहसंस्थानं तदीयानाद्यनन्तेच्छासिद्धं स्वाभाविकं यावदात्मवृत्ति वद्धमुक्तानां तु भगवत्प्रसादलभ्यसाक्षात्कारनिवृत्तप्रकृतिसंबन्धानाम् अनादिसिद्धैरेव विग्रहादिभिर्योगमात्रं न तु तत्र जन्यत्वादिविकारशङ्कापि निर्विकारत्वात् यथोत्सवादिसमये प्राक्सिद्धा एव वस्त्रभूषणालङ्कारादयो महाराजैः स्वभृत्येभ्यो दीयन्ते तथैव प्रकृतिवियोगसमये पूर्वसिद्धनित्यनिर्विकारतत्सेवोपकरणार्हा विग्रहादयोऽपि श्रीपुरुषोत्तमेन दीयन्ते ते ब्रह्मालंकारेणालङ्कुर्वन्तीतिकौशीतकीनामाम्नायात् श्रीभगवद्विग्रहश्च स्वरूपवदनन्तासंख्येयकल्याणगुणाश्रयः गुणाश्च निरतिशयसौन्दर्यमार्दवलावण्यसौगन्ध्यसौकुमार्य्यादयः सर्वगन्धः सर्वरसः आप्रणखात् सुवर्ण इत्यादिश्रुतिभ्यः श्रीभगवतः सर्वदर्शनस्पर्शनगमनादिसर्वशक्तिमत्त्वान्न तत्र भिन्नेन्द्रियादिविभागकल्पनावकाशः गौरवात् "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण" इत्यादिश्रुतेः तत्साम्यं भजतां मुक्तानामपि तथैव व्यवहारः निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः किञ्च कालातीतवस्तुत्वान्न तत्र कालप्रभावः "कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतु" रिति चतुर्थांशे ब्रह्मोक्तेरिति इत्यप्राकृतनिर्णयः ।

इति श्रीअध्यात्मतरङ्गिण्यामचेतनसंग्रहो नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

एवं चेतनाचेतनतत्त्वं संगृह्य श्रीपुरुषोत्तमपदार्थं संगृह्णाति—

विश्वजन्मादिहेतुश्च शास्त्रयोनिःसमन्वितः ॥
शास्त्रेष्वस्पृष्टदोषो वै कल्याणगुणसागरः ॥ १ ॥

जन्म आदिर्येषां ते जन्मादयः जन्मस्थितिलयमोक्षाख्यास्तेषां विश्वजन्मादीनां हेतुः उपादाननिमित्तं च कारणं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वे"तिश्रुतेः जन्माद्यस्य यत इति सूत्रात् ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत—

इति श्रीमुखोक्तेः स्थेमसृष्टिलयमोक्षकारणमिति पूर्वाचार्य्योक्तेश्च तस्य कारणत्वं च शक्तिविक्षेपोपसंहारलक्षणपरिणामेनैव न तु स्वरूपपरिणामेन अतो न विकारप्रसक्तिशङ्कावकाशः "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि यथा पृथिव्या औषधयः सम्भवति तथा क्षरात् सम्भवतीह विश्व"मिति श्रुतेः ।

प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्म्मः संहरते पुनः ।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनः—

इति—

भारते भीष्मोक्तेः एतेन संघातारम्भविवर्तादिवादा निरस्ताः अश्रौतत्वात् कपोलकल्पिततर्कैकमूलत्वाच्च तद्विचारश्चाऽऽकरे पूर्वाचार्य्यैर्निरूपितः तत्रैव द्रष्टव्यः अत्र प्रमाणमाह शास्त्रयोनिरिति शास्त्रमेव योनिः ज्ञानकारणं यस्य सः न तु प्रमाणान्तरमिति सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति अन्वयव्यतिरेकश्रुतेः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिस्मृतेः शास्त्रयोनित्वादिति सूत्राच्च ननु कुतः शास्त्रैकगम्यो भगवान्न प्रमाणान्तरगोचर इति चेत्त्राह समन्वितः शास्त्रेष्विति शास्त्रेषु तत्प्रतिपाद्यतया सम्यगन्वितः वेदस्यापि शब्दब्रह्मत्वात्तद्गतशक्तेस्तच्छक्त्यभिन्नत्वात् स्वशक्त्यैव वेद्यः अन्यप्रमाणविषयत्वे परप्रकाशत्वापत्त्या स्वप्रकाशत्वहानिरित्यर्थः ननु विश्वजन्मादिहेतुत्वे विश्वस्य सुखदुःखादिवैचित्र्यदर्शनात्तत्कारणे ब्रह्मणि वैषम्यादियोगस्यावश्यम्भावादिति चेत्तत्राह अस्पृष्टदोषो वा इति वा इति निश्चये दोषैरस्पृष्टो ऽस्पृष्टदोषः दोषाश्च जन्मादिविकाराः षट् आध्यात्मिकादितापास्त्रयः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः क्लेशाश्च द्वेषादिकार्य्यभूताः सञ्चितक्रिय-

माणप्रारब्धाख्यं पुण्यापुण्यरूपं त्रिविधं कर्म्म सत्त्वरजस्तमोरूपाः प्रकृतेर्गुणास्त्रयः एते बद्धजीवदोषाः तैरस्पृष्टमाहात्म्यादिकटइत्यर्थः य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो ऽपिपास इत्यादिश्रुतेः ।

कर्म्मक्लेशविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः ।
सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ॥
परः पराणां सकला न यत्र ॥
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे—

इत्यादिस्मृतेश्च एतेन निर्गुणश्रुतयो व्याख्याताः तासां हेयगुणादिनिषेधपरत्वात् अथ स विशेषश्रुतितात्पर्य्यं बोधयन्नाह कल्याणगुणसागर इति कल्याणरूपाणां ध्यातृकल्याणहेतूनां स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तयावदात्मवृत्तीनां संख्यादिपरिच्छेदशून्यानां गुणानां सागरः विष्णोर्नु कं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि न ते विष्णो जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभ्यः विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेत्यादिसूत्रात् ॥

यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक ।
तथा गुणा ह्यनन्तस्याप्यसंख्येया महात्मनः ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्य्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ।
समस्तकल्याणगुणात्मको ऽसौ ॥
तेजोबलैश्वर्य्यमहावबोधः ॥
स्ववीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशि—
रित्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

स्वभावतो ऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशि—
मिति श्रीआद्याचार्य्यपादोक्तेश्च गुणाश्च ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यतेजोवीर्य्यसौशील्यवात्सल्यार्जवसौहार्दसौम्यकारुण्यस्थिरत्वधैर्य्यस्वातन्त्र्यौदार्यदयामार्द्दवादयः तत्र ज्ञानं सर्वदेशकालवस्तुविषयकप्रत्यक्षैकरसानुभूतिः अघटघटनार्हं सामर्थ्यं शक्तिः बलं सर्वधारणसामर्थ्यम् ऐश्वर्य्यं चेतनाचेतनविश्वनियमनसामर्थ्यं वीर्य्यं श्रमहेतौ सति श्रमशून्यता तेजः परैरनभिभूयमानत्वे सति पराभिभ-

वनसामर्थ्यम् एते गुणा भगवच्छब्दवाच्यपरब्रह्मश्रीपुरुषोत्तमाश्रिताः जगत्सृष्ट्याद्युपयोगिनः महत्त्वकारणोत्तमजात्याद्यनपेक्ष्य मन्दैरप्यमायया संश्लेषभावः सौशील्यं भृत्यदोषानुसन्धानराहित्यं वात्सल्यम् आश्रितदुःखासहिष्णुत्वं मार्द्दवं मनोवाक्कायव्यापारसाम्यम् आर्ज्जवं स्वशक्तिमतिक्रम्यापि पररक्षणोद्यमः सौहार्द्दं ब्रह्मादिस्थावरान्तैः साधारणोपायत्वं सौम्यं परदोषक्षपणस्वभावः कारुण्यं युद्धादावचलत्वं स्थैर्य्यं प्रतिज्ञापालकत्वं धैर्य्यं सदा सर्वत्र स्वायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वे सति सर्वानियन्तृत्वं स्वातन्त्र्यम् आत्मपर्यन्तदानार्हत्वे सति सर्वपुरुषार्थदातृस्वभाव औदार्य्यं निर्हेतुकपरदुःखदुःखितत्वे सति तन्निराचिकीर्षा दया एते च तदाश्रयणे स्वानन्याश्रितरक्षणे चोपयोगिन इति विवेकः यः सर्वज्ञः सर्ववित् एष सर्वेश्वरः सर्वस्य शरणं सुहृत् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सत्यः सोऽस्य महिमा यस्यैष महिमा आत्मदो धनदो बलदो यो विदधाति कामान् एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यदिच्छति तस्य तदित्यादिश्रुतयो ऽत्राऽनुसन्धेयाः ।

ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य धर्म्मस्य यशसः श्रियः ॥
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षणां भग इतीङ्गना ।
तस्मात्त्वमपि विप्रेन्द्र नारायणपरो भव ॥
तदन्यः को महोदारः प्राथितं दातुमीश्वर—
इति श्रीनारदोक्तेः, सकलफलप्रदो हि विष्णुरितिविष्णुधर्म्मे॥
रत्नपर्वतमारुह्य यथा रत्नं महामुने ।
सत्त्वानुरूपमाधत्ते तथा कृष्णान्मनोरथान् ॥
यथा कल्पद्रुमात्सर्वं प्राप्यते मनसीप्सितम् ॥
तथैव प्राप्यते विष्णोरपि स्याद्दुर्लभं द्विज ।
अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥
नाऽसौ पदमवाप्नोति मद्भक्तै र्यदवाप्यते ।
सुहृदं सर्वभूतानां मामेकं शरणं व्रज ॥
सर्वलोकशरण्याय—
इत्यादिस्मृतयश्च ॥ १ ॥

किञ्च ॥

सत्यो ज्ञानमनन्तश्च सच्चिदानन्दविग्रहः ॥
अचिन्त्यानन्तशक्तिश्च गोपीकान्तो रमापतिः ॥ २ ॥

लक्षणान्तरमाह सत्यो ज्ञानमनन्तश्चेति सत्यत्वादिधर्म्माणामसाधारणाश्रय इत्यर्थः तत्र सत्यत्वं कालत्रयाबाधितविकाराद्यस्पृष्टस्वतन्त्रसत्ताश्रयत्वं ज्ञानत्वंच चित्स्वप्रकाशत्वम अनन्तत्वं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वदेशकालवस्तूनामप्यात्मत्वाद्व्यापकत्वात्तदाधारत्वाच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः अथ विग्रहं निरूपयति, सच्चिदानन्दविग्रह इति नित्यप्रकाशानन्दलक्षणो विग्रहो यस्य सः निरतिशयसौन्दर्य्यसौकुमार्यमाधुर्यलावण्यसौगन्ध्यसौस्पर्शाद्यनन्तासंख्येयकल्याणगुणाश्रयविग्रहक इति यावत् तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः आप्रणखात् सुवर्णः आनन्दरूपममृतं यद्विभाति यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्य्यात्मकः विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुतिभ्यः अथ सर्वशक्तिमाह अचिन्त्यानन्तशक्तिश्चेति इयत्ताद्यवच्छेदेन चिन्तनार्हा चिन्त्या नचिन्त्या अचिन्त्या अन्तः परिच्छेदस्तद्रहिता ऽनन्ता अचिन्त्याश्च ता अनन्ताश्च ताः शक्तयो यस्य अचिन्त्यानन्तस्वाभाविकयावदात्मवृत्तिशक्तिमानित्यर्थः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानेतिश्रुतेः सर्वोपेताचेतिसूत्रात् ।

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ॥
शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णते—

तिस्मृतेश्च एतेनानिर्वचनीयशक्तिवादो निरस्तः स्वाभाविकत्वादिविधानात् अथ श्र्यादिवैशिष्ट्यं विधत्ते गोपीकान्तो रमापतिरिति गोपी श्रीवृषभानुतनया तस्याः प्रेमाधिष्ठात्र्याः कान्तः स्वामीति तथा च ऋक्परिशिष्टश्रुतावाम्नायः ॥

राधया माधवो देवो माधवेन च राधिका ।

विराजत इति अन्योन्यसाहित्यप्रयोगेन तयोर्नित्यसम्बन्धः प्रेमोत्कर्षश्चोक्तो भवति प्रेमाधिष्ठात्र्या गोप्या वैशिष्ट्यमुक्त्वा ऽथैश्वर्य्याधिष्ठात्र्याः श्रियो वैशिष्ट्यं दर्शयति रमापतिरिति रमाया लक्ष्म्याः पतिः अस्या ऐश्वर्य्याधिष्ठातृत्वं च ईश्वरीं सर्वभूतानां यशसा ज्वलन्तीं लोके देवजुष्टामुदारामित्यादिश्रुत्या प्रोक्तं भगवत्स्वरूपगुण-

शक्त्यादिप्रतिपादनेनैवास्या अपि गुणशक्त्यादिनिर्णयो ज्ञातव्यस्तदनुरूपत्वान्नपृथक्कथनापेक्षा तथा चाह भगवान्पराशरः ॥

देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी ।
विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् ॥
राघवत्वे ऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा ऽनपायिनी—

इत्यादिना किञ्च श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतौ श्रीशब्दः सत्यभामाख्यभूशक्तिपरः ।

कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी ।
व्रजस्त्रीजनसंभूता श्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गता ॥

इत्यत्र मन्त्रे च व्रजस्त्रीशब्दवाच्यायाः श्रीराधिकायाः संग्रहः उभयत्रैकैकामुपलक्ष्य तयोः प्रवृत्तिरिति गम्यते तस्मादुभयत्र गुणोपसंहारन्यायेन त्रयाणां विधानं वोध्यं रमासत्यभामाव्रजस्त्रीभिः स्वासाधारणानपायिनीभिः पत्नीभिरुपास्यो भगवान्वासुदेवश्रीकृष्णाख्यपरब्रह्मपुरुषोत्तम इति सांप्रदायिकानां राद्धान्तः श्रौतः तासु चैश्वर्य्याधिष्ठात्री रमा श्रियं देवीमुपह्वये इति मन्त्रवर्णात् देवस्य श्रीमुकुन्दस्य पत्नी देवी स्मरेम देवीमित्याद्याचार्य्यपादोक्तेः देवस्य गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्यस्य सर्वशास्त्रार्थभूतस्य पत्नी देवीति श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यपादोक्तेश्च स्वरूपगुणशक्त्यादिभिः श्रीमुकुन्दानुरूपत्वेपि तत्पारतन्त्र्यस्यात्र वैलक्षण्यं पत्नीत्वात् तथा च न तदवतारेष्वतिप्रसङ्ग इति विवेकः केचिदत्र जीवभावमभ्युपगच्छन्ति तत्तुच्छम् ईश्वरीं सर्वभूतानामित्यादिश्रुतिविरोधात् अन्ये मध्यमाक्षरत्वं भावयन्ति तदप्यसम्यक् प्रमाणाभावेन युक्तिकौशलमात्रत्वात् प्रेमाधिष्ठात्री व्रजस्त्री ये त्वत्र केचिदप्रामाण्यशङ्कामुद्भावयन्ति तेह्यन्धाः राधयामाधवो० व्रजस्त्रीजन० इत्याद्युक्तश्रुतेः वल्लवीवदनाम्भोजमालिने इत्यादिमन्त्रस्य च ।

यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं तथा प्रियम् ।
सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभे—

इति पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये इत्यादिस्मृतेश्च तेषां दृष्टिगोचरत्वाभावात् ।

श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ।

एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तित—
इति स्मृत्युक्तलक्षणस्य तत्र समन्वयात् ॥ २ ॥

आधारशक्तिश्च सत्यभामा तत्र द्वयोः वैशिष्ट्यमुक्त्वा ऽवशिष्टाया भूशब्दवाच्याया वैशिष्ट्यं दर्शयन्नाह—

सत्यभामाप्रियो देवो मुकुन्दः पुरुषोत्तमः ।
मुक्तगम्यो हरिः कृष्णो भगवान्मधुसूदनः ॥ ३ ॥

सत्यभामायाः प्रियः सत्यभामाप्रियः सत्यभामा प्रिया यस्येति वा तथा हरिवंशे श्रीभगवदुक्तिः ।

क्षमादयश्च मेदिन्यां शब्दाद्याश्च यथा गुणाः ।
ध्रुवाः पङ्कजगर्भाभे त्वयि स्नेहस्तथा मम ॥
रुचिरग्नौ यथा दिव्या प्रभा चैव दिवाकरे ।
कान्तिश्च शाश्वती चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम—

इति नित्यसंबन्धे दृष्टान्ताः तमेव विशिनष्टि देव इति दिव्यति द्योतते इति देवः तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतेः असाधारण्यं द्योतयन्नाह मुकुन्द इति संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरितिश्रुतेः तद्वि-ष्टस्य मोक्षव्यपदेशादिति सूत्रात् तत्र हेतुमाह पुरुषोत्तम इति क्षरा-क्षराभ्यामुत्तमत्वात् प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः अक्षरात्परतः पर इत्यादि-श्रुतेः अत एव मुक्तगम्य इति मुक्तैर्गम्यः प्राप्यः मुक्तोपसृप्यत्वादिति सूत्रात् अथ विशेषं निर्दिशति श्रीकृष्ण इति सदानन्दरूपः ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत—

इति शास्त्रात् अथैश्वर्य्यं व्यञ्जयन्नाह भगवानिति स्वासाधारणसम-ग्रज्ञानादिषड्भगाश्रयः तच्चरितगर्भितविशेषणमाह मधुसूदन इति ॥३॥

क्वचिद्ब्रह्मादीनामप्यैश्वर्य्ययोगः शास्त्रेषु दृश्यते तत्रातिप्रसङ्ग-शङ्कां वारयन्नाह—

ब्रह्मरुद्रमहेन्द्रादिकिरीटार्च्चितपादुकः ।
योगिध्येयपदाम्भोजो भक्तानुग्रहतत्परः ॥ ४ ॥

ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मा चतुर्मुखो भौतिकसृष्ट्येकदेशकर्त्ता रुद्रस्त्रिनेत्रो भौतिकसृष्ट्येकदेशसंहर्त्ता महेन्द्रः सहस्राक्षः सुरनायकः एते आ-

दिर्येषां ते ब्रह्मादयस्तेषां किरीटैरर्च्चिते पादुके यस्य सः यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति श्रुतेः [वैष्णवे]।

एते वयं वृत्ररिपुस्तथा यं नासत्यदस्रौ वरुणः तथैषः।
इमे च रुद्रा वसवः ससूर्य्याः समीरणाग्निप्रमुखास्तथाऽन्ये॥
सुराः समस्ताः सुरनाथ कार्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम।
आज्ञापयाऽऽज्ञां प्रतिपालयन्तस्तवैव तिष्ठाम सदाऽस्तदोषाः॥
तत्रैवाऽदितिः।
ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा।
विष्णुमायामहावर्तमोहान्धतमसावृताः॥
आराध्य त्वामभीप्सन्ते कामानात्मविशुद्धये।
तत्रैव कालियः।
ब्रह्माद्यैरर्च्यते दिव्यैर्यश्च पुष्पानुलेपनैः॥
नन्दनादिसमुद्भूतैः सोऽर्च्यते वा कथं मया।
उद्योगपर्वणि सनत्सुजातः॥
यत्तदुक्तं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः।
यद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्।
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः॥
कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्।
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे—

इत्यादिस्मृतेश्च एतेन तेषां जीवत्वं स्पष्टं द्योतितं भवति अत एव मुमुक्षुभिरुपेक्ष्याः मोक्षदातृत्वाभावात् परजन्यत्वात् परतन्त्रत्वात् परोपदिष्टविद्यायोगात् परदत्तैश्वर्य्यभागित्वात् परनियम्यत्वाच्च एषां हेतूनां मूलभूतं शास्त्रं वेदान्तरत्नमञ्जूषादौ द्रष्टव्यम्। एतदुक्तं भवति ब्रह्मरुद्रादीनां कश्चिदैश्वर्य्ययोगः श्रूयते इति सत्यं तथापि तेषां भगवदाराधनलब्धपरेशप्रसादलभ्यत्वात् न निरतिशयपारमैश्वर्य्याश्रयत्वं कर्म्मजन्यत्वेन देशकालपरिच्छिन्नत्वात् यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वा वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै अस्य देवमीढुषो दया विष्णोरेव प्रवृद्धे हविर्भिर्विदेह रुद्रो रुद्रीयमाहित्वामिति वह्वृचः सोऽब्रवीद्वरं वृणीष्व अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिरित्यादिश्रुतेः तत्र विदधातीति ब्रह्माधिकारे स्थापयतीत्यर्थः।

युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः ।
पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुमः ॥
मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च—
इति ॥
विश्वरूपो महादेवो सर्वमेधे महाक्रतौ ।
जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मना ॥
महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव ।
विश्वांल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासा—
इति भारते ।
ते देवा ऋषयश्चैव नाना तनुसमाश्रिताः ।
भक्त्या संपूजयन्त्येनं गतिं चैषां ददाति सः ॥
ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ।
वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमारभन् ॥
प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम्—
तत्रैव श्रीभगवान् ॥
येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः ।
प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम्—
इति नारायणीये ।
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।
स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादत—
इति नारसिंहे, इत्यादि स्मृतेश्च ।

नान्या गतिः कृष्णपदारविन्दात्संदृश्यते ब्रह्मशिवादिवन्दिता—दितिश्रीभगवत्पादाद्याचार्य्योक्तेश्च अस्य विस्तरः श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यपादैरुक्तः परीक्षापूर्वकः एवं ब्रह्माद्यधिकारदातृत्वं निरूप्य परमयोगिध्येयत्वमाह योगध्येयपदाम्बुजइति योगिभिः श्रीसनत्कुमारनारदशुकादिभिर्ध्यातुं योग्यं पदाम्बुजं यस्य सः ।

हरिवंशे—
श्रीनारदः ॥
यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञाः ब्रह्माद्याः सनकादयः ।
विचिन्वन्तः प्रदीपेन विज्ञानाख्येन केशव ॥
यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते योगिनो यतचेतसः ।

सोऽसि वेदपुराणस्थस्तुभ्यं देव नमो नमः ॥
तत्रैव दुर्वासाः—
ये च विज्ञानतृप्तास्तु योगिनो वीतकल्मषाः ।
पश्यन्ति हृत्सरोजे हि तदेवेदं वपुः प्रभोः—

इति, ध्यानफलं दर्शयन्नाह भक्तानुग्रहतत्पर इति भक्तेषु योऽनुग्रहः स एव परो गुणो यस्य सः भक्तविषयकानुग्रहार्थे बद्धपरिकर इत्यर्थः

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते—
त्यादिश्रीमुखोक्तेः ॥ ४ ॥
अथकर्म्मफलदातृत्वं व्यञ्जयन्नाह--

यज्ञादीनां च भोक्ता हि जिज्ञास्यो मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
स्वतन्त्रसत्त्वसम्पन्नः कृपागम्यो वृहत्तमः ॥ ५ ॥

यज्ञानां कर्म्मणाम् आदिना तपसां ज्ञानैश्वर्य्यादीनां भोक्ता पालकः फलदाता ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वर—

मितिभगवदुक्तेः फलमत उपपत्तेरितिन्यायाच्च अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्युपक्रमसूत्रार्थं संगृह्णन्नाह जिज्ञास्यो मोक्षकाङ्क्षिणामिति अत्र कर्त्तरि षष्ठी कर्तृकर्म्मणोः कृतीतिशास्त्रात् मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्य इत्यर्थः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यःआत्मा वा रे द्रष्टव्यःश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इतिश्रुतेः ज्ञानेच्छायाम् इष्यमाणज्ञानस्यैव प्राधान्याज्ज्ञानमत्र विधेयं तच्चोक्तलक्षणब्रह्मस्वभावगुणादिविषयकध्यानमेव न तु श्रवणजन्यज्ञानमात्रं निदिध्यासितव्य इतिविषयवाक्ये ध्यानस्यैव विधानात् तत्साक्षात्कारासाधारणहेतुत्वाच्च ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इतिश्रुतेः ।

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदे—

तिसूत्रकारनिर्णयाच्च जिज्ञास्यत्वे हेतुमाह स्वतन्त्रसत्त्वसम्पन्न इति स्वतन्त्रसत्ताया असाधारणाश्रय इत्यर्थः सदेव सौम्येदमग्र

आसीदेकमेवाद्वितीयं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् कि-ञ्चन मिषत् सर्वस्य वशी सर्वस्येशान एतदक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः भीषास्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुण इत्यादिश्रुतेः ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय—

इत्यादिश्रीमुखोक्तेश्च एतेन परतन्त्रसत्तावच्छिन्नविषयकजिज्ञासा व्यावृत्ता अथ सूत्रपठितब्रह्मपदं व्याचष्टे वृहत्तम इति स्वरूपगुणशक्त्यादिभिर्वृहत्तमं वस्तु ब्रह्मशब्दाभिधेयं वृहिर्वृंहिवृद्धावित्यस्माद्धातोरौणादिकगणपठितो मनप्रत्यययोगः ततो ब्रह्मशब्दो व्युत्पन्नः योगवृत्त्या तस्य निरतिशयवृहत्त्वपरत्वे सिद्धे असङ्कोचेन देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये वस्तुनि पर्यवसानमित्यवगम्यते तथाभूतश्च भगवच्छब्दवाच्याभिन्नो भगवान् रमाकान्तः श्रीपुरुषोत्तमएव शुद्धे महाविभूत्याख्ये परब्रह्मणि वर्त्तते ॥

मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण—

इति श्रीपराशरोक्तेः श्रौतव्युत्पत्तिसत्त्वाच्चास्यैवमुख्यार्थः वृहति वृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुतेः,

हरिवंशे शिवः ॥
वृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तस्माद्ब्रह्मेति शब्दित—
इति ।
वैष्णवे ध्रुवः ॥
वृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
इति ॥
एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्त्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युत ॥
इति स्मृतेश्च ।

अथ तत्प्राप्त्युपायं वक्ष्यमाणमपि निर्दिशति कृपागम्य इति-स्पष्टार्थः विशेषश्चोपरिष्टाद्वक्ष्यते यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति एवकारश्च कृपाऽसहकृतजिज्ञासया दुर्लभत्वद्योतनार्थः ।

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतस—
इति श्रीभगवदुक्तेः

अकृतात्मान इति मयि न कृतआत्मा चित्तं यैस्ते मन्नियोगानर्हत्वात्प्रसादाविषया इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ सिद्धान्तमाहद्वाभ्याम्—

भिन्नाभिन्नं जगद्यस्मात्तदात्मकतयाऽखिलम् ।
तद्व्याप्यं च तदाधेयं तत्तन्त्रं श्रुतिभिर्मतम् ॥ ६ ॥
ध्यायेत्तमेव नित्यं वै मुमुक्षुः परमार्थदृक् ।
विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो ब्रह्मभावोपलब्धये ॥ ७ ॥

एतदुक्तं भवति शास्त्रेषु तावद्द्विविधवाक्यानि तत्र नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको वहूनां यो विदधाति कामान् ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादीनि श्रौतानि ।

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ।
मोक्षधर्मे ब्रह्मा ॥
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ॥
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषोत्तमः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कर्म्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षवन्धैः स युज्यते ।
स सप्तदशकेनाऽपि राशिना युज्यते हि यः ॥
एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्तु यथाक्रमम् ।
इति ।
श्रीमनुश्च ॥
योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते वुधैः ॥
जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।
येन चेतयते सर्वं सुखं दुःखं च कर्म्मसु ॥

इत्यादिस्मार्तिकानि,,

"भेदव्यपदेशाच्चाऽन्यः" उभयेऽपि भेदेनैनमधीयते" "अधिकंतुभेदनिर्देशादित्यादिसूत्राणिच" भेदपराणि वाक्यानि । सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति नेह नानाऽस्ति किंचन को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत" इत्यादिश्रौतानि ।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ॥

वासुदेवः सर्वमिति ।

मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वम् —

इत्यादिस्मार्तानि चाभेदपराणि, सर्वं तं परादाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादीनि निषेधपराणि अथात आदेशो नेति नेतीत्यादीनि च स्थूलादिनिषेधकानि तथा च सर्वाण्यपीतरेतरविरुद्धविषयकानि दृश्यन्ते सर्वेषामपि श्रौतवाक्यत्वात् बाधायोगात् अन्यथाऽर्द्धनास्तिकतावश्यंभाविनीति तदविरोधप्रकारेणान्वेतुकामो भगवांच्छ्रीबादरायणो भिन्नाभिन्नतत्त्वं निर्णीतवान् "अंशो नानाव्यपदेशा" दन्यथा दासकितवादित्वमधीयत एके "उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलव" दित्यादितद्घटकश्रुतिमूलं घटकसूत्रं निर्ममे एवं च न कस्याऽपि विरोधः सर्वेषां स्वार्थपरत्वेनान्वयात् तथाहि परतन्त्रसत्तावाच्छिन्नत्वाच्चेतनाचेतनरूपस्य विश्वस्य यदासीत्तदधीनमासीत् ।

जगद्वशे ऽवर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥

इत्यादिशास्त्रात् तेनैव हेतुना स्वरूपेणैव भिन्नः तद्विषयकानि भेदवाक्यानि ब्रह्मात्मकत्वतद्व्याप्यत्वादिवक्ष्यमाणहेतुभ्यश्चापृथक् सिद्धत्वादभिन्नश्चेति तद्विषयकानि चाभेदवाक्यानि भेदनिषेधविषयकानि वाक्यानि च स्वतन्त्रसत्तावच्छिन्नपृथक्सिद्धं वस्त्वन्तरनिषेधपरत्वेन स्वार्थवन्त्येव अस्थूलादीनि च श्रीपुरुषोत्तमपरब्रह्मस्वरूपगुणशक्त्यादिविषयकेयत्तानिषेधेन तस्य सर्ववैलक्षण्यप्रतिपादनेनैव कृतार्थानीति सर्वमनवद्यमित्येतत् तात्पर्य्यं बुद्धौ निधायाह भिन्नाभिन्नमिति यस्मादखिलं जगद्भिन्नाभिन्नं मुमुक्षुस्तमेवनित्यं ध्यायेदिति उत्तरश्लोकगतेनाऽन्वयः यस्मादिति उक्तलक्षणबृहत्तमस्वरूपगुणकाद्ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमात् अखिलं जगदिति सर्वमपि चेतनाचेतनरू-

पं विश्वं भिन्नाभिन्नमिति भिन्ने सत्येवाऽभिन्नं भिन्नाभिन्नमितिविग्रहः ननु भिन्नाभिन्नत्वयोरितरेतरात्यन्तविरुद्धत्वात् कथं सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य तत्प्रकारं निरूपयितुं तत्रादौ श्रुतिमुखेन समाधत्ते श्रुतिभिर्मतमिति एकः सन् बहुधा विचचार एको देवो बहुधा सन्निविष्टः त्वमेकोऽसि बहुधा बहून्प्रविष्ट इत्यादिश्रुतिभ्यः व्याख्याताश्चैताः स्मृतिकर्त्तृभिस्तत्र भगवान्मनुराह ॥

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।
अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥
इति ।
श्रीमुखेन भगवताऽपि ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमिति ॥
हरिवंशे घण्टाकर्णेनाऽपि ।
केचिद्बहुत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदमुं पुरातनम् ॥
वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताःस्म ।
इत्यादिभिः ।

तत्रहेतुमाह तदात्मकतयेति तद्ब्रह्म आत्मा यस्य तत्तदात्मकं तस्य भावस्तत्ता तयेति ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् एष सर्वभूतान्तरात्मा दिव्यो देव एको नारायणः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमित्यादिश्रुतेः ॥

अहमात्मा गुडाकेश ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ॥
अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मका—
इत्यादिस्मृतेश्च ।

आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति सूत्राच्च ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतमिति श्रीआद्याचार्य्यपादोक्तेश्च तत्रैव विशेषणमुखेन हेत्वन्तरानाह तद्व्याप्यमित्यादि तेन व्याप्यं तद्व्याप्यम् ॥

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
यो देवोऽग्नौ अप्सु विश्वं भुवनमाविवेश ॥
ओषधिषु वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ।
इतिश्रुतेः ॥
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥
इत्यादिस्मृतेश्च ।

चकारो विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः तदाधेयमिति तस्य परमात्मन आधेयं ब्रह्माधारकमित्यर्थः ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो ऽर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ।

इतिश्रुतेः ।

विष्टभ्याऽहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

इतिस्मृतेश्च ।

किंच तत्तन्त्रमिति तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तन्त्रमायत्तमित्यर्थः परमेश्वरायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकामितिभावः "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सोचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेतेत्यादिश्रुतेः ।

वशी जनस्पृहायत्ते स्वायत्तत्वप्रभुत्वयो—
रितिनिघण्टूक्तेः ।

वशीशब्दस्य स्वातन्त्र्ये शक्तिः ।

मोक्षधर्म्मे ॥

यत्किंचिद्वर्त्तते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितम् ।
अन्यो ह्यन्यच्चिन्तयाति स्वच्छन्दं विदधाम्यहम् ॥

इति ।

जगतो ब्रह्मात्मीयतद्व्याप्यतदाधेयतत्तन्त्रत्वादिस्वरूपत्वात्तथात्वेन भिन्नत्वेऽपि तैरेव हेतुभिस्तदपृथक्सिद्धत्वादाभिन्नत्वमपीति भिन्नाभिन्नत्वं सिद्धं यो यदात्मकः स ततो भिन्ननिर्देशार्हः सुवर्णकुण्डलादिवद्, यद्वस्तु यद्व्याप्यं तत्तेनाभिन्ननिर्देशार्हम् अग्निधूमवत्

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व—
इति सर्वगत्वादनन्तस्य ।

सएवाहमवस्थित—
इत्यादिस्मृतेः ।

यद्यस्याधेयं तत्ततोऽपृथङ्निर्देश्यं पृथ्वीपार्थिवादिवत् यद्यत्तन्त्रं तत्ततोऽपृथङ्निर्देश्यंप्राणेन्द्रियवत् नवै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि भवन्तीत्यादिना छान्दोग्याम्नायात् एतेनैव तत्वमस्यादीन्यपि वाक्या-

निर्व्याख्यातानि भवन्ति तथाहि तच्छब्द उक्त लक्षणब्रह्मपरः त्वंशब्द तदात्मीयभूतजीवात्मान्तरात्मभूतपरः ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन सर्वशब्द-वाच्यत्वात् "नामानि सर्वाणियमाविशन्ति सर्वं नामे" त्यादिश्रुतेः एवं तयोर्मुख्ययैव वृत्त्या सामानाधिकरण्यं सत्त्वचित्त्वादिसामान्यगुणै-र्गुणवृत्त्या ऽपि समञ्जसं बोध्यं किञ्च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादीना-मपि तथैव गतिर्बोध्येति सङ्क्षेपः ॥ ६ ॥

इत्थमौपनिषत्सिद्धान्तं निरूप्या ऽस्याऽनुबन्धचतुष्टयं निरू-पयन्नादावधिकारिणं निर्दिशति मुमुक्षुरिति मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इतिश्रुतेः तमेव विशिनष्टि परमार्थदृगिति परमार्थरूपा हे-योपादेयपदार्थविषयिका दृष्टिर्विवेकलक्षणा यस्य सः क्षुल्लकामे-भ्यो विरक्त इति क्षुल्ला अतिक्षुद्राः कामाः काम्यन्ते ग्राम्यै-रिति कामा विषयाः आब्रह्मभुवनात् लोकास्तद्गतभोगाश्च श-ब्दादिबाह्येन्द्रियाविषयाः तद्विषयकसङ्कल्पादयोऽन्तःकरणविषयाश्च तत्साधनभूतानि कर्मेन्द्रियसाध्यानि कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि चैते-भ्यो विरक्तः किञ्च ब्रह्मभावोपलब्धये इति ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभावो मोक्षः तस्योपलब्धये ब्रह्मप्राप्तय इति एतदुक्तं भवति निष्कामो विरक्तो हेयोपादेयविवेकवान् हरिगुरुभक्तिसम्पन्नो भगवद्दिदृक्षाल-म्पटो ऽत्राऽधिकारी यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वे-दमायात् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इत्यादिश्रुतेः ।

पूर्वोक्तलक्षणः श्रीपुरुषोत्तम अस्य विषयः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति शास्त्रात् श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणो मोक्षः अस्य प्रयोजनं निर-ञ्जनः परमं साम्यमुपैति तन्महिमानमेति वीतशोक इति श्रुतेः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।
मम साधर्म्यमागताः ॥
इति श्रीमुखोक्तेश्च ।

वाच्यवाचकसम्बन्धः तत्तु समन्वयादिति सूत्रात् ।

नमामि सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ।
इत्यादिस्मृतेश्च ।
इत्यनुबन्धचतुष्टयमस्य बोध्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीअध्यात्मसुधातरङ्गिण्यां परमात्मतत्त्वनिर्णयोनाम-
तृतीयस्तरङ्गः ।

इत्थं पदार्थवाक्यार्थनिरूपणेन समन्वयाविरोधाध्याययोरर्थः संग्रहेण निरूपित इदानीं साधनानि निरूप्यन्ते ।

उपायाः श्रेयसः प्रोक्ता अधिकार्य्यनुसारतः ।
विविधाः श्रुतिभिस्ते वै निर्णीयन्ते स्वरूपतः ॥ १ ॥

श्रेयसः उपायाः श्रुतिभिर्विविधाः प्रोक्ता इत्यन्वयः वैविध्ये हेतुमाह अधिकार्य्यनुसारत इति अधिकारिवैविध्यात् साधनवैविध्यमित्यर्थः किञ्च त एव मुमुक्षूणामुपकाराय स्वरूपतो निर्णीयन्ते संक्षेपेण॥१॥

तान्येव निर्देशमुखेन सामान्यतो दर्शयति अर्द्धेन ।

कर्म्मज्ञानं च भक्तिश्च प्रपत्तिश्च हरेर्गुरोः

प्रपत्तिशब्द उभाभ्यां षष्ठ्यन्तपदाभ्यामन्वेतव्यः हरेः प्रपत्तिः गुरोः प्रपत्तिश्चेति यावत् अन्यत् स्पष्टम्

अथ तेषां विशेषमाह ।

तत्र कर्म्म त्रिधा बोध्यं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥ २ ॥
काम्यं च भक्तियोगो ऽपि द्विधा प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
आद्य उपायरूपश्च फलरूपस्तथा परः ॥ ३ ॥

तत्र तेषु मध्ये कर्म्म त्रिधा वोध्यमिति तदेव विभज्य निर्दिशति नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति तत्राहरहः संध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना नित्यकर्त्तव्यतया विधीयमानं सन्ध्योपासनहोमजपस्नानतर्पणादिकं कर्म्म नित्यशब्दाभिधेयम् एवं यज्ञदानाध्ययनानि त्रैवर्णिकद्विजातिसाधारणानि याजनाऽऽदानाध्यापनानि द्विजाग्र्यसाधारणानि तेषां त्रयाणाम् निष्कामतया ऽनुष्ठाने नित्यत्वं सकामत्वेनानुष्ठाने च वृत्तित्वमिति विवेकः याजनादिनापि यावद्देहयात्रामात्रमेवादानं कार्य्यम् अधिकं तु प्रतिग्रह एवेति भावः अथेन्द्रियनिग्रहतीर्थसेवनोपवासफलाहारदेहशोषणान्नदानादीनि सर्वसाधारणानि कर्त्तृत्वाद्यभिमानशून्यैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितानां तेषां बुद्धिशुद्ध्यादिपरम्परया ज्ञानभक्तिजनकत्वेन मोक्षहेतुत्वं कामनयाऽनुष्ठाने च वक्ष्यमाणे काम्ये कर्म्मणि संनिवेश इति विशेषः अथ केनचित्कालादिविशेषनिमित्तेन विधीयमानं श्राद्धादिकं नैमित्तिकम् अथ स्वर्गकामो यजेत इत्यादिना सकाममधिकृत्य विधीयमानं कर्म्म

काम्यं तत्र काम्यानां निषिद्धवत्संसारहेतुत्वाविशेषान्मुमुक्षुभिर्हेयत्वमेव नित्यं नैमित्तिकं च स्वस्ववर्णाश्रमाधिकारानुसारेण श्रीभगवदाज्ञापालनरूपभजनत्वात्तयोरावश्यकतयाऽनुष्ठेयम् ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात्प्रत्यवायजिहासया ।
इति स्मरणात् ।

तत्र त्रैवर्णिकानां वैदिकम् एकजातीनां स्वानुरूपपौराणिकतर्पणादि अन्नदानादिकं चेतिविशेषः ।

तथैव गीयते श्रीमुखेन ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
इति ।
विपर्यये दोषस्मरणात् ।
तथा च वैष्णवे ।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी ॥
परिव्राट् च चतुर्थोऽत्र पञ्चमो नोपपद्यते ।
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ॥
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्तोषकारणमिति ।
सनत्सुजातश्च ।
आचारहीनं न पुनन्ति वेदा—
इति ।
विष्णुधर्मेच ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागजम् ।
उल्लङ्घ्य ये प्रवर्त्तन्ते स्वेच्छया कूटयुक्तिभिः ॥
विकर्माभिरता मूढा युक्तिप्रागल्भ्यदुर्मदाः ।
पाषण्डिनस्ते दुःशीला नरकार्हा नराधमाः ॥
इति ।

किञ्च ।

श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ते य उल्लङ्घ्य वर्तते
आज्ञाच्छेदी ममद्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णवः ।

इति ।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

इति श्रीमुखोक्तेः ।

ननु,

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति—

धर्मसामान्यत्यागस्यापि श्रीमुखेनैव गानात् कथं नित्यनैमित्तिकयोरावश्यकानुष्ठेयत्वमितिचेत् सत्यं त्यागशब्दस्य फलकर्तृत्वादित्यागपरत्वात् तथा च क्रियायां स्वतन्त्रः कर्तेति स्वातन्त्र्यत्यागान्मुख्य एव त्यागसिद्धिर्न स्वरूपत्यागस्तच्च श्रीमुखेनैव निर्णीतं तत्रैव—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तो ऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ।

इति ।

किञ्च कर्त्तव्यहातव्ययोरपि निर्णयः स्वयमेव प्रोक्तः स्वीयाभिमतत्वेन—

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।

इत्यलं विस्तरेण ।

अथ भक्तियोगमाह भक्तियोगोऽपि द्विधा मनीषिभिः प्रोक्त इति श्रीभगवतोऽनन्यत्वेन तदेकपरत्वेन भजनं भक्तिः भक्तिरस्य भजनमिति श्रुतेः ।

भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ॥

इतिस्मृतेश्च ।

अथ तस्य विशेषदर्शनाय द्वैविध्यमेवाह ।

आद्य उपायरूपश्च फलरूपस्तथापरः ।

तयोर्द्विविधयोर्मध्ये उपायरूपः साधनरूप आद्यः प्रथमः अपरो द्विविधः साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारणाधिकारिकत्वात् साधारणः ।

सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र हरिभक्तौ यथा नृप ।

इति पाद्मोक्तेः ।

तथाहि भक्तपराधीनं श्रीहरिं निश्चित्य तत्स्वरूपगुणकर्मादेर्निरन्तरं परिशीलनं कथनं श्रवणं प्रबन्धनं च तत् स्वरूपगुणलीलादिविधायकशास्त्राभ्यासः सर्वमङ्गलाकरसच्चिदानन्दयोगिध्येयध्यातृपुरुषार्थहेतुभूतस्य श्रीमाधवविग्रहस्य तद्वृत्तिनिरतिशयाद्भुतलावण्यमाधुर्य्यसौन्दर्यादीनां ध्यानं श्रीभगवन्मन्दिरादिगमनं प्रणिपातपुरःसरं दर्शनस्तवनप्रदक्षिणादि तवास्मीतिसदैवानुसंधानं यात्रादौ गत्वा प्रेम्णा तद्गुणगाननृत्यादि तत्क्षेत्रायतनादिषु तज्जनेषु भागवतेषु च निरतिशया प्रीतिः श्रीगुरूपदिष्टविधानेन श्रीपञ्चरात्रोक्तविधिना तदुपचारैः श्रीरमानिवासस्य सपरिकरस्य संप्रदायानुसारेण समर्च्चनं श्रीपतिभुक्तोज्झितप्रसादभोजनं यथा हरौ तथैव गुरौ भक्त्या श्रद्धार्ज्जवविश्वासादिदार्ढ्येन सेवनं श्रीहरिगुरुपादतीर्थसेवननियमः सर्वकर्म्मार्प्पणं चेतिसङ्क्षेपः असाधारणो वैदिकः त्रैवर्णिकद्विजातिमात्राधिकारिकत्वात् स च सत्यविद्या शाण्डिल्यविद्यादिभेदेना ऽनेकविधः प्रतीकोपासनरूपो ऽहंग्रहोपासनरूपश्चेति शारीरकमीमांसायाः तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे श्रीसूत्रकृता विस्तृतः निगदं भाषितश्च श्रीनिवासाचार्यपादैः अथ फलरूपो नाम पूर्वोक्तकर्म्मयोगानुष्ठानप्रीणितश्रीपुरुषोत्तमप्रसादल्लब्धसत्संप्रदायनिष्ठाचार्योपदिष्टसच्छास्त्रश्रवणजन्यपूर्वोक्तवक्ष्यमाणज्ञानोत्तरभाविश्रीवासुदेवानन्ताचिन्त्यस्वरूपगुणशक्तिविषयकानवच्छिन्ननिदिध्यासनाख्यः निरतिशयतत्प्रसादहेतुकसाक्षात्कारासाधारणकारणं च "निदिध्यासितव्य" इति श्रुतेः स एव ध्रुवास्मृतिशब्दवाच्यत्वेन श्रीभगवता सनत्कुमारेणोक्तः ।

सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।

"स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष" इत्यादिश्रुत्या ॥

गीयते श्रीमुखेन ।

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥
इति ।

तस्यैव साक्षात्कारहेतुत्वं च "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतेः ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधो ऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥
इति भगवदुक्तेश्च ।
स एव परेति प्रेमलक्षणेति क्वचिदुच्यते ॥
यया भवेत्प्रेमविशेषलक्षणे—
त्यादिश्रीआद्याचार्य्यपादोक्तेः ॥

तल्लक्षणं रूपादिविषयकस्वाभाविकचक्षुरादीन्द्रियवृत्तिवदनवच्छिन्नस्वाभाविकभगवत्स्वरूपगुणविग्रहादिविषयकयावदात्मवृत्तिमनोवृत्तित्वम् ।

तथा चाह प्रह्लादः ।
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पत्विति ॥
गीतं च श्रीमुखेनैव ।
सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
इति ।

सर्वेन्द्रियवृत्तिभिः स्वाभाविकीभिः निरतिशयप्रेम्णा मां भजन्त इत्यर्थः प्रेम्णा विना तुष्टिरमणयोरसम्भवादिति भावः साधनेषु श्रेष्ठो ऽयमुपायः यस्य सोत्कर्षो ऽत्यादरेणोद्घुष्यते शास्त्रमुखेन

स्वभक्तिमतां भगवतः प्रेष्ठतमत्वात् ।

यथा त्वं सहपुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सह ।
यथा श्रिया ऽभियुक्तो ऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥

इति श्रीगोपालोत्तरतापनीश्रुतौ ब्रह्माणं प्रति भगवदुक्तेः ।

भक्तिरेवैनं वर्द्धयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीत्याद्याः श्रुतयः ।

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैः ।

पुरुषस्तु परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥

यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।

तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

योगक्षेमं वहाम्यहम् ।

इति भगवद्वचनम् ।

नारायणीये नरनारायणौ ॥

नास्य भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ।
यतः स्वयं दर्शितवान् स्वयमात्मानमात्मना ॥

मोक्षधर्म्मे ।

सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगाश्रिताः ॥
पठन्ति विधिमास्थाय ये चान्ये यतिधर्म्मिणः ।
तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ॥

उत्तरवाल्मीकीये श्रीसनत्कुमारः ।

न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिश्च संचितैः ॥
शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ।
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ॥
शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्धूतकल्मषैः ।

इत्यादिस्मृतयः ॥ ३ ॥

अथ ज्ञानयोगे लक्षणप्रमाणाभ्यां दर्शयति द्वाभ्याम्—

येन ब्रह्मात्मकं सर्वं विद्वद्भिर्ज्ञायते जगत् ॥
अथ परेतिवाक्येन परविद्येति भण्यते ॥ ४ ॥

छान्दोग्ये भूमविद्यायां प्रोक्तं श्रीसनकादिभिः ॥
नारदायर्षिवर्याय यत्तज्ज्ञानमिहोच्यते ॥ ५ ॥

येन सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकं विद्वद्भिर्ज्ञायते तज्ज्ञानमिहोच्यते इति द्वितीयश्लोकगतेन तच्छब्देनाऽन्वयः एतेन ज्ञानमुक्तं तत्र श्रुतिं प्रमाणयति अथपरेति स्पष्टार्थः "अथ परा यया ऽक्षरमधिगम्यते" इति उपलक्षणार्थमिदं "येनाऽक्षरं परमं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या"मित्यादिश्रुतिनाम्, परब्रह्मश्रीपुरुषोत्तमवेदनासाधारणकारणवेदान्तविचारजन्यं पराविद्याख्यं ज्ञानमिह शास्त्रे विवक्षितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

उक्तार्थे संप्रदायं प्रमाणयन् संप्रदायस्य वैदिकत्वं दर्शयन्नाह श्रीसनकादिभिः श्रीनारदाय यत्प्रोक्तं तज्ज्ञानमिहोच्यते इति सम्बन्धः नारं नरसम्बन्धयज्ञानं द्यतीति नारद इति निर्वचनं हृदि निधाय विशिनष्टि ऋषिवर्यायेति श्रीभगवच्छास्त्राख्यपञ्चरात्रप्रवर्तकायेत्यर्थः।

सनन्दनाद्यैर्मुनिभिस्तथोक्तं श्रीनारदाया ऽखिलतत्त्वसाक्षिणे ।
इति श्रीआद्याचार्य्योक्तेः ।

व्याख्यातं च श्रीपुरुषोत्तमाचार्यपादैः सर्वत्तत्त्वविषयकप्रत्यक्षानुभवाश्रयभूताय सर्वज्ञायेति ।

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वित—
मितिवचनात् ।
सर्ववेदार्थरूपश्रीपञ्चरात्रप्रवर्तकायेतिभाव इति ।

उक्तार्थे निरपेक्षं श्रौतप्रमाणं पठति छान्दोग्येभूमविद्यायामिति यो भूमा तदेव सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इत्यादिना भूमासंप्रदायात् अध्युपदेशात् इति सूत्रकारोक्तेश्च स्वरूपगुणशक्त्यादिभिर्निरतिशयबृहद्ब्रह्मैव भूमशब्दाभिधेयमितिसंक्षेपः विशेषार्थस्तु वेदान्तरत्नमञ्जूषायां द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

अथ प्रपत्तियोगमाह—

आत्मात्मीयभरन्यासो विधिना पुरुषोत्तमे ॥
सा प्रपत्तिरिति प्रोक्ता षडङ्गा वै मनीषिभिः ॥ ६ ॥

श्रीपुरुषोत्तमे श्रीगीताचरमोपदेशे पञ्चरात्रादौ च तेनैव प्रोक्तविधिना आत्मात्मीयभरन्यास इति यः सा प्रपत्तिरिति मनीषिभिः प्रोक्तेति सम्बन्धः सा षडङ्गा ज्ञेयेतिशेषः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इतिश्रुतेः ।

तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् ।
यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥
अथ पातकभीतस्त्वं सर्वभावेन भारत ।
विमुक्तान्यसमारम्भान्नारायणपरो भव ॥
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादादवाप्नोषि शाश्वतं पदमव्ययम् ॥
सर्वधर्म्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम ॥
इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ।

अङ्गानि च ।

अनुकूलस्य संकल्पः प्रतिकूलस्य वर्ज्जनम् ।
रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥
आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ।
इति ।

तत्र ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिजातस्यान्तरात्मा भगवांच्छ्रीपुरुषोत्तम इति निश्चयेन सर्वेषामनुकूलाचाराध्यवसायः प्रथमोऽङ्गम् ।

चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्वपुः ॥
अतस्तदानुकूल्यं मे कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥
इति लक्षणवचनात् ॥ १ ॥

आनुकूल्याद्विपरीतस्य परहिंसामात्सर्य्यादेस्त्यागो द्वितीयः विरोधिनिरूपणे वक्ष्यते ।

परापवादं पैशुन्यमनृतं यो न भाषते ।
परोद्वेगकरं वापि तोष्यते तेन केशवः ॥
परपत्नीपरद्रव्यपरहिंसासु यो मतिम् ।

न करोति पुमान् भूप तोष्यते तेन केशवः ॥
न ताडयति नो हन्ति प्राणिनोऽन्यांश्च देहिनः ।
यो मनुष्यो मनुष्येन्द्र तोष्यते तेन केशवः ॥
इति वैष्णवे और्वः सगरम् प्रति ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥
इति श्रीमुखोक्तेश्च ॥ २ ॥

वात्सल्यादिगुणाकरः सर्वाश्रयः सर्वशरण्यः प्रपन्नानस्मान् रक्षिष्यत्येवेति व्यवसायो विश्वासः ।

रक्षिष्यत्यनुकूलान्न इति या सुदृढा मतिः ।
स विश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशनः ॥
इति लक्षणवचनात् ॥ ३ ॥

सर्वज्ञः सर्वरक्षासमर्थः कारुण्यवात्सल्यादिगुणसागरोऽपि श्रीपुरुषोत्तमः प्रार्थनाशून्यैरात्मपराङ्मुखैरप्रार्थितो न गोपायति अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गात् शास्त्रसेतुभङ्गापत्तेश्चेति निश्चित्य वुद्धेः सदैव प्रार्थनाप्रावण्यं गोप्तृत्ववरणं चतुर्थमङ्गम् आत्मरक्षाविषयकतद्रक्षितृत्वव्यवसायविशेष इति यावत् ।

अप्रार्थितो न गोपायेदिति या प्रार्थना मतिः ॥
गोपायिता भवत्येवं गोप्तृत्ववरणं स्मृतम् ।
इति ।
प्रार्थनास्वरूपं तु ॥
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ॥
संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो ।
इत्यादिमन्त्रैः ॥
कमलनयन वासुदेव विष्णो ।
धरणिधराऽच्युत शङ्खचक्रपाणे ॥
भव शरणमुदीरयन्ति ये वै ।
त्यज भव दूरतरेण तानपापान् ॥
इत्यादिभिः स्मृतिभिश्च वोध्यम् ॥ ४ ॥

प्रपत्तव्यस्य माधवस्य निरतिशयप्रसादहेतुः प्रपत्तिरेवेतिनिश्चयेन रक्ष्यमाणस्यात्मनोहंममत्वफलस्वाम्यादीनां भारस्य श्रीभगवति समर्पणमित्यात्मनिक्षेपः ।

आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते ।
इति लक्षणात् ।
मोक्षधर्म्मे उपरिचराख्याने च ॥

आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च ।
एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रोज्झितं सदेति ॥
अथ वाल्मीकीये श्रीभरतः ।
राज्यं चाऽहं च रामस्य धर्म्मं वक्तुमिहार्हसि ॥
इति ।

सर्वधर्म्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।
इति श्रीमुखगानात् ॥ ५ ॥

उपायानामसिद्ध्या तद्विपरीतानामपायानां च स्वतः प्राप्त्या स्वकर्तृत्वाद्यभिनिवेशरूपगर्वस्य हानिः कार्पण्यम् ।

उपाया नैव सिद्ध्यन्तीत्यपाया विविधास्तथा ।
इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्प्पण्यमुच्यते ॥

इति वचनात् ।

एतेषु षडङ्गेषु आत्मनिक्षेपो ऽङ्गित्वान्मुख्यः अन्ये च तत्सहकारिणस्तदङ्गभूता गौणा इति विवेकः ॥ ६ ॥

अथ गुरुशरणागतिर्द्धिविधा पराङ्गभूता स्वतन्त्रा चेति तत्र पराङ्गभूतत्वं नाम साधनान्तरसहकारित्वे सति तदसाधारणहेतुत्वम् ।

तथा च मोक्षधर्मे ।
न विना गुरुसम्बन्धं ज्ञानस्याऽधिगमः कृतः ॥
गुरुः पारयिता तस्य ज्ञानं प्लवमिहोच्यते ।
इत्यादिना ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेश्च सा च पूर्वमेव निरूपिता द्वितीया च उक्तलक्षणो मुमुक्षुः उक्तलक्षणं गुरुमुपाश्रित्य देववच्छ्रीगुरुशुश्रूषापरो भूत्वा तदनुकूलवृत्तितया आत्मनः सर्वोपायानर्हतां मत्वा श्रीगुरुदेव एव मम सर्वसाधनभूतस्तत्फलरूपश्चेति दृढविश्वासेन यथा बालः स्वहिताहितानभिज्ञो मातरमेव सर्वभावेना ऽनुसरति तन्माता च तं सर्वापद्भ्यो रक्षति तस्य सर्वयोगक्षेमं च वहति त-

थैव स्वहिताहितविचारं सर्वं परित्यज्य श्रीगुरुशुश्रूषापरायणो मुमुक्षुर्यदा भवेत् तदैव तस्य सर्वात्मना रक्षणं योगक्षेमं साधनफलयोः साधकं च करुणावरुणालयः श्रीगुरुः स्वयमेव करोतीति स्तनन्धयशिशो रोगानिवृत्तये तन्मात्रौषधभक्षणादिवदित्याशयेनाह ।

तथैव सर्वभावेन गुरौ भारार्प्पणं बुधैः ।
गुरुप्रपत्तिर्विज्ञेया ह्यात्मात्मीयस्य साधुभिः ॥ ७ ॥

यथा हरावात्मात्मीयस्य भारार्प्पणं पूर्वोक्तं तथैव तेनैव प्रकारेण बुधैर्विवेकिभिः साधुभिः सदाचारनिष्ठैः सर्वभावेन मानसवाचिककायिकव्यापाराभेदेन आर्ज्जवेनेतियावत् साधनं साध्यं च गुरुरेवेति भावेन वा अथ वा सर्वसबन्धाश्रयत्वेन विषयत्वेन श्रीगुरौ आत्मात्मीयस्य भारार्प्पणं गुरुप्रपत्तिर्विज्ञेयेति सम्बन्धः, अतिदेशोऽत्र श्रुत्यर्थस्मारणार्थः ।

यथा देवे तथा गुराविति श्रुतिः—

पूर्वमेव पठिता, तस्या ऽनुष्ठानप्रकारश्च "आचार्य्यदेवो भव गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः स हि विद्यां जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन" इत्यादिश्रुतिभिः ।

गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परं धनम् ।
गुरुरेव परः कामो गुरुरेव परायणम् ॥
गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परा गतिः ।
अर्चनीयश्च वन्द्यश्च कीर्तनीयश्च सर्वदा ॥
ध्यायेज्जपेन्नमेद्भक्त्या भजेदभ्यर्थयेन्मुदा ।
उपायोपेयभावेन तमेव शरणं व्रजेत् ॥
शरीरं चा ऽसुविज्ञानं वासः कर्म गुणान् वसून् ।
गुर्वर्थं धारयेद्यस्तु स शिष्यो नेतरः स्मृतः ॥
इति जयदाख्यानसंहितावचनैश्च बोध्यः ।
अथ गुरोर्लक्षणं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः ॥
त्रिषु वर्णेषु संभूतो मामेव शरणं गतः ।
नित्यनैमित्तिकपरो मदीयाराधने रतः ॥
आत्मीयपरकीयेषु समो देशिक उच्यते ।
इति ।

आचार्य्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः ॥
मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शुचिः ।
गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः ॥
एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ।
इत्यादिस्मृतिभ्यश्च बोध्यं विपर्यये दोषस्मरणात् ॥
भिन्ननावाश्रितः स्तब्धो यथा पारं न गच्छति ।
ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इत्यादिना—

अथ शिष्यलक्षणम् ।

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्वितायेत्यादिश्रुतेः ।

आस्तिको धर्म्मशीलश्च शीलवान् वैष्णवः शुचिः ।
गम्भीरश्चतुरो धीरः शिष्य इत्यभिधीयते ॥

इत्यादिस्मृतेः—

गुरुणा च शिष्यः परीक्षापूर्वकं शिक्षणीय इति मोक्षधर्म्मे श्रीव्यासः ।

नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथञ्चन ।
यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनघर्षणैः ॥
परीक्ष्यते तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ।
इति ।
नाऽसंवत्सरवासिने ब्रूयादितिश्रुतेः ।
शिष्येण युक्तलक्षणः श्रीगुरुर्हरिवदुपास्यः ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

आचार्य्यदेवो भवेदित्यादिश्रुतिभ्यः, आचार्य्योपासनमिति भगवदुक्तेश्च, विपर्यये तु नारायणोपि याति गुरोः प्रच्युतस्य दुर्बुद्धेः कमलं जलादपेतं शोषयति रविर्न तोषयति ।

श्रीविष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा ॥
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ॥
एकाक्षरप्रदातारमाचार्य्यं यो ऽवमन्यते ।
श्वानयोनिशतं प्राप्य चाण्डालेष्वभिजायते ॥

इत्यादिना निन्दादेर्दर्शनात्—

एवंव्रतस्य श्रीगुर्वेकदेवताकस्य कृत्यन्तरं नास्ति गुर्वनुवृत्त्यैव कृतार्थः।

पापिष्ठः क्षत्रबन्धुश्च पुण्डरीकश्च पुण्यकृत्।
आचार्य्यवत्तया मुक्तौ तस्मादाचार्य्यवान् भवेत्।

इत्यादिबहूनि वाक्यान्यनुसन्धेयानीतिसङ्क्षेपः रहस्यत्वान्नात्र-विधानं वक्तव्यम्।

इति श्री अध्यात्मसुधातरङ्गिण्यां साधनतरङ्गश्चतुर्थः॥ ४॥

अथोक्तसाधनानां सहकारिणो निरूप्यन्ते—

उक्तोपायकदम्बस्य भण्यन्ते सहकारिणः ।
श्रद्धाऽऽर्जवं च विश्वासः सतां सङ्गो विरागता ॥ १ ॥

स्पष्टार्थः निर्देशमात्रत्वात् ॥ १ ॥

उद्दिष्टान्पदार्थान् लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूपयति—

आस्तिक्यं गुरुशास्त्रोक्तौ श्रद्धा प्रोक्ता महात्मभिः ।
मनोवाक्कायवृत्तीनामैक्यमार्ज्जवमुच्यते ॥ २ ॥

गुरुशास्त्रयोर्या उक्तिरुपदेशस्तस्यामास्तिक्यं यथोक्तम् एवमेवेति निश्चयः श्रद्धा महात्मभिः प्रोक्तेतिसम्बन्धः ।

एवमेव यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

इतिपार्थवचनात्—

तथाऽऽम्नायते सर्वकृत्यस्य श्रद्धापूर्वकत्वं श्रद्धया देयं नाश्रद्धया देयं "श्रद्धयाऽग्निः समिध्यत" इत्यादि ।

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

इतिस्मृतेश्च—

व्यतिरेकदोषश्च हरिवंशे श्रीवामनः ॥

अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतमदाक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् ।
अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागा षडेते तव दैत्यसत्तमेति ॥

गीतं च ।

अश्रया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

इति ।

श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।

इत्यादि च ।

आर्ज्जवलक्षणमाह मनोवाक्कायवृत्तीनामैक्यमार्ज्जवमिति यदेव वाचा कथनं तदेव मनसा सङ्कल्पनं कायेन करणं चार्ज्जवं न त्वितरेतरविरोधः वाचाऽन्यथा कथनं मनसा ऽन्यथा सङ्कल्पनं शरीरेणान्यथा चरणं चेत्यर्थः, अहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवमिति भगवदुक्तेः ॥ २ ॥

अथ विश्वासं लक्षणमुखेनाह द्वाभ्याम् ।

करिष्यत्येव मां कृष्ण आत्मसान्नात्र संशयः ।
मामेवैष्यासि सत्यं त इति गीतं स्ववक्त्रतः ॥ ३ ॥
सत्यप्रातिज्ञता तस्योद्घुष्यते भारतादिना ।
इति यो निश्चयो बुद्ध्या तं विश्वासं विदुर्बुधाः ॥ ४ ॥

कृष्णो मामात्मसात्करिष्यत्येवेति बुद्ध्या यो निश्चयस्तं बुधा विश्वासं विदुरिति योजना अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थोऽयमेवकारः रामो भवत्येवेति वत् तस्यैव विवरणं नात्र संशय इति अत्राऽस्मिन्नात्मसात्करणे संशयो नास्ति असंशयत्वे हेतुमाह मामेवैष्यसीति त्वं मामेवैष्यासि प्राप्स्यसि ते तवाग्रे सत्यं प्रातिजाने प्रतिज्ञां करोमि यतस्त्वं मे मम प्रियोऽसि प्रियस्याग्रे अन्यथा भाषणं न भवति इतरथा प्रियत्वहानेः प्रतारणप्रसङ्गाच्चेति स्ववक्त्रत इति श्रीमुखेनैव गीतमिति हेतुगार्भितमिदं गीतत्वात्प्रतिज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु स्वतन्त्रत्वात्तस्य प्रतिज्ञायाऽपि यदि न कुर्य्यात्तर्हि किं कार्य्यमित्याशङ्क्याह सत्यप्रतिज्ञता तस्येति तस्य भगवतः सत्यप्रतिज्ञता भारतादिना उद्घुष्यते डिण्डिमायत इति यावत् ।

तथा चाह वनपर्वणि स्वयमेव ।
पतेद्द्यौर्हिमवाञ्छीर्येत् पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥
इति ।
आदिना वाल्मीकीयेऽपि ।
अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥
न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
तदवश्यं मया कार्य्यमृषीणां परिपालनम् ॥
अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाया ऽथ किं पुनः ।
इति ।
व्यतिरेके दोषगानात्
संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोको ऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥
इति ॥ ४ ॥

अथ सतां लक्षणकथनपूर्वकं तत्सङ्गमाह—

ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिभूषणानां महात्मनाम् ।
सत्संप्रदायनिष्ठानां हंसमार्गानुगामिनाम् ॥ ५ ॥
रागद्वेषादिभिर्दोषैः पुत्रवित्तैषणादिभिः ।
अस्पृष्टचित्तवृत्तीनां नितरां कृष्णचेतसाम् ॥ ६ ॥
त्रिवर्गवासना दोषदूरीभूतधियां सताम् ।
प्रणिपातादिभिः सङ्गो नित्यं कार्य्यो मुमुक्षुभिः ॥ ७ ॥

सतां सङ्गो मुमुक्षुभिर्नित्यं कार्य्यं इत्यन्वयः तत्प्रकारमाह प्राणिपातादिभिरिति प्रणिपातः दैहिकप्रणामः आदिना परिप्रश्नसेवादिग्रहणं श्रद्धार्जवविश्वासपुरःसरं मनोवाक्कायव्यापारैः इत्यर्थः भगवन् त्वच्चरणं मम शरणमित्युक्त्वा दीर्घे प्रणामः परिप्रश्नो नाम भगवन् कोहं मम संसारदुःखं कथं निवर्त्ततेत्यादिप्रश्नपूर्वकं प्रार्थना सेवा च पादसंवाहनादिकायिकव्यापारः ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥

इति श्रीमुखोक्तेः—

नित्यशब्दोऽत्रावश्यकताद्योतनार्थः नित्यकर्मत्वेनेत्यर्थः सतां लक्षणमाह तद्विशेषणवर्णनमुखेन ज्ञानेत्यादिना ज्ञानं पूर्वोक्तलक्षणं वैराग्यं च वक्ष्यमाणं भक्तिरपि पूर्वोक्तरूपा ता आदिर्येषां ते ज्ञानादयस्ते एव भूषणभूता येषां न तु तैजसभूषणवस्त्रालङ्कारादयस्तेषाम् अत एव महात्मनां महानात्मा बुद्धिर्येषाम् उदारबुद्धीनामित्यर्थः सत्संप्रदायनिष्ठानामिति सत्संप्रदाये निष्ठा येषां तेषां तत्रापि विशेषमाह हंसमार्गानुवर्तिनामिति हंसस्य श्रीभगवदवतारस्य हंसानां शुद्धानां सनत्कुमारनारदादीनां वा मार्गो हि पद्धतिस्तस्यानुगामिनस्तदाचारानुवर्तिनस्तेषाम् ॥ ५ ॥

किञ्च रागादिभिः पुत्रवित्तैषणादिभिश्च न स्पृष्टा बुद्धिवृत्तयो येषां तेषाम् ।

रागद्वेषवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ॥

इतिश्रीभगवदुक्तेः—

किं प्रजया करिष्यामः येनाऽहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् इत्यादिश्रुतेः तत्र हेतुः कृष्णचेतसामिति नेतरां कृष्णे एव चेतांसि येषां तेषाम्।

सततं कीर्त्तयन्तो माम्।
तेषां नित्याभियुक्तानाम्।
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
इतिगानात्॥ ६॥

किञ्च त्रिवर्गवासनादोषाद्दूरीभूतधियामिति त्रिवर्गो अर्थधर्मकामास्तेषां वासना एव दोषस्तस्माद्दूरीभूता धीर्येषां तेषाम्।

धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि॥
इत्यादिवाक्यान्यत्र अनुसन्धेयानि

तथा चोक्तं श्रीपुरुषोत्तमाचार्य्यपादैः भगवद्दिदृक्षातृणीकृतसर्वपुरुषार्थकत्वे सति भगवदाज्ञाविरुद्धाचारशून्यत्वं तन्नियोगाचारपरत्वे सति तद्भिन्नपुरुषार्थान्तरेच्छाकालुष्याभाववत्त्वं वा।

तथाचोक्तं हयशीर्षीये नारायणव्यूहस्तवे।

न धर्मं काममर्थं वा मोक्षं वा वरदेश्वर।
प्रार्थये तव पादाब्जे दास्यमेवाऽभिकामये॥
पुनस्तत्रैव।
पुनः पुनर्वरान् दित्सुर्विष्णुर्मुक्तिं न याचितः।
भक्तिरेव वृता येन प्रह्लादं तं नमाम्यहम्॥

एतेन प्रणामादिविषया अपि तथाभूता एवेति द्योतयति।

तथाच वैष्णवे प्रह्लादः।

कृतकृत्यो ऽस्मि भगवन् वरेणा ऽनेन यत्त्वयि।
भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी॥
इति।

एवम्भूतानां दर्शनादेव सर्वपुरुषार्थसिद्धिः किं पुनः भूयसा सङ्गेन।

यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रतिष्ठिता।
तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः॥
दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः।
तद्दर्शनात्तदालापात् सुलभं शाश्वतं पदम्॥

इत्यादिशास्त्रात् ॥ ७ ॥

दर्शनमात्रेण पापहारिसर्वपुरुषार्थदातृत्वे च हेतुमाह—

नित्यं संनिहितस्तत्र भगवान् भक्तवत्सलः ।
गौर्वत्समिव तेषां वै सान्निध्यं न जहाति हि ॥ ८ ॥

हि यस्माद्भगवान् तत्र तेषु नित्यं संनिहितः क्षणादिपरिमाणकालावच्छेदशून्यतया तद्विरहमसहिष्णुस्तत्राऽऽस्ते तत्प्रेमरशनया नियद्धचरणत्वात् सन्धिं च यागं सन्धत्ते ब्रह्मणे ईशो रमते तास्मिन्नु जीर्णे शयाने नैनं जहात्यहस्सु पूर्वेष्विति तैत्तिरीयाम्नायात् ।

प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।
न त्यजेयं कथं चन ।
नारायणेति यस्यास्य वर्तते नाम मङ्गलम् ।
नारायणस्तमन्वास्ते वत्सं गौरिव वत्सला ॥
इत्यादिस्मृतेश्च ।

एतच्छास्त्रार्थं हृदि निधायोक्तं गौरिवेत्यादि स्पष्टार्थः डिण्डिमायते च सत्सङ्गमाहात्म्यं शास्त्रमुखैः ।

सम्भाषो दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं तथा ।
पावनानि किलैतानि साधूनामिति शुश्रुमः ॥
सेव्याः श्रेयोर्थिभिः सन्तः पुण्यतीर्थफलोपमाः ।
क्षणोपासनयोगो ऽपि न तेषां निष्फलो भवेत् ॥
साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
इत्यादिभिः ।

उक्तलक्षणसाधवो भगवतोऽप्याधिक्येन सेवनीया इति स्वयमेवोक्तं भगवता ।

मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् ।
तस्मान्मद्भक्तभक्ताश्च पूजनीया विशेषतः ॥
इति ।
तस्माद्विष्णुप्रसादाय वैष्णवान् परितोषयेत् ।
प्रसादसुमुखो विष्णुः स्वेनैव स्यान्न संशयः ॥
सिद्धिर्भवति वा नेति संशयो ऽच्युतसेविनाम् ।

न संशयस्तु तद्भक्तपरिचर्य्यारतात्मनाम् ॥
केवलं भगवत्पादसेवया विमलं मनः ।
न जायते तथा नित्यं तद्भक्तचरणार्च्चनात् ॥
इत्यादिस्मृतिभ्यः ॥ ८ ॥

अथ वैराग्यं निरूपयति—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमित्युक्तं हरिणा स्वयम् ।
भूयो ऽभ्यसेत्तदेवा ऽसौ भीतः संसारचक्रतः ॥ ९ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

इति त्रयोदशाध्याये हरिणा श्रीभगवता पुरुषोत्तमेन स्वयमेवोक्तं तदेवा ऽसौ मुमुक्षुः भूयो ऽभ्यसेदित्यन्वयः इन्द्रियाणामर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेषु वैराग्यं तद्विषयकरागशून्यत्वं तत्रात्मस्तुतिलक्षणेषु षड्जादिषु गीतेषु च शब्देषु सर्वेषां स्वभावतो रागो निन्दात्मकेषु च तेषु स्वभावत एव द्वेषः तथैव क्षौमवस्त्रादिस्पर्शेषु च स्वभावतो रागः कम्बलादिवस्त्रस्पर्शेषु चाण्डालादिकुक्कुरादिस्पर्शेषु शस्त्रादिस्पर्शेषु च नैसर्गिको द्वेषः सौन्दर्य्यलावण्यादिमद्रूपेषु रागो व्याघ्रपिशाचादिरूपे च द्वेषः मधुरादिरसे रागः कट्वादिरसे द्वेषः पद्मकुसुमादिगन्धे रागः पुरीषादिगन्धे च द्वेष इति सर्वेषां देवतिर्य्यङ्मनुष्यादीनां क्षेत्रज्ञानां स्वाभाविकी बुद्धिः तत्र मुमुक्षुभिर्विचारणीयम् उभयविधानामपि शब्दादिविषयाणां प्राकृतत्वेन संसरणहेतुत्वसाम्यात् केन वा हेतुना तत्राऽभिनिवेशः कार्य्यः सज्जनैः स्तूयमाने सति विवेचनीयः एषा स्तुतिरात्मविषयिका देहजातिगुणादिविषयिका वा नाद्यः आत्मनः सदैकरसत्वेन स्तवनादिभिरस्पृष्टत्वात् नापि द्वितीयः देहादीनां प्राकृतत्वेन तद्विषयत्वासम्भवात् प्रत्युत तद्विपरीतदर्शनात् नश्वराच्च किन्तु साधूनां स्वभाव एव तद्धेतुर्विषयश्चेति तस्मादविवेकिनां देहादावात्माभिमानिनां वृथैव तत्रोल्लासः निन्दाश्रूयमाणेपि शब्दे तथैव आत्मनस्तद्विषयत्वाभावात् देहादीनां च संसारहेतुत्वेन निन्द्यत्वादिति किन्तु खलानां प्रकृतिरेव तद्धेतुर्विषयश्च स्वप्रारब्धकर्मणश्च तत्र निमित्तत्वं तस्मात्तत्राभिनिवेशो मौढ्यादेवेतिविवेकः तथैव स्पर्शादीनामपि विवेको बोध्यः ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्याऽर्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।
इति भगवदुक्तेः ।

देहादिनिर्वाहस्तु भगवत्प्रेरितप्रारब्धवशाद्भवत्येव, रोगिणामौषधभक्षणादिवत् मुमुक्षूणामन्नपानादिकं सेव्यं न तु रागादिभावनया ।

तथोक्तं स्मृतौ ।
शरीरं व्रणवत्पश्येदन्नं च व्रणलेपवत् ।
व्रणशोधनवत्पानं वस्त्रं च व्रणपट्टवत् ॥
इति ।
अस्या ऽर्थः ।

शरीरं व्रणवत्पश्येदिति ब्रह्मात्मकस्य सच्चिदानन्दात्मनो मम केनाप्यनादिभगवत्पराङ्मुखतानिमित्तकानादिकर्मात्मिकाविद्याप्रयुक्तप्रकृतिसम्बन्धहेतुना शरीरलक्षणो व्रणरूपो रोगो जातः अनेकच्छिद्रवत्त्वाच्छतच्छिद्रवत्त्वाच्छतच्छिद्रप्राणहारिव्रणोपमा ज्ञेया व्रणादिसर्वरोगभूमित्वाद्वा तथात्वं स च स्वकर्मनिर्मितत्वादवश्यं भोक्तव्यः ।

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
ना ऽभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥
इतिशास्त्रात् ।

तस्यौषधमाह अन्नं च व्रणलेपवदिति यथा कस्यचिद् व्रणस्य मिष्टमेव लेपनं कस्यचित् क्षारमेव कस्यचित् कट्वम्लादि वा लेपनं चिकित्साशास्त्रोक्तं तत्तत्त्वविद्भिस्तत्तद्रोगानुसारेण भिन्नं भिन्नं निर्मीयते न हि केषाञ्चिदप्याबालपण्डितानां मध्ये मदीयव्रणस्य मिष्टलेपनत्वादहोभाग्यमिति रागो भूयांस्तत्प्राप्तौ वा जायते तथा भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यादिकं माधुर्यस्नेहादिबहुरस्यमपि देहधारणहेतुमात्रत्वात् व्रणलेपवत्पश्येदिति सर्वत्र योजना यथा प्रारब्धं प्रारब्धप्राप्तत्वान्नरागादिविषय इत्यर्थः तथैव तद्विपर्य्यये न कोपि दोषविषय इति विवेचनीय इतिभावः किञ्च व्रणशोधनवत्पानमिति यथा कस्यचिद् व्रणस्य शोधनार्थं शीतलतमं गन्धादिमच्च जलं कस्यचिदौष्ण्यक्षारादिमत् कस्यचिन्निम्बक्काथादिकटुत-

रमेव न कोपि रागादिहेतुत्वेन पश्यति न तत्र माधुर्यादिगुणभावनया च सज्जते मुमुक्षुरपि तथैव रागादिकं न कुर्य्यादितिभावः आच्छादनमाह वस्त्रं च व्रणपट्टवदिति मृदुस्पर्शकं वा कठोरस्पर्शकं वा वस्त्रं यथा प्रारब्धगतं देहादिनिर्वाहाया ऽलमेव आच्छादनकारणत्वाविशेषात् व्रणपट्टदृष्टान्तः तथाभूतस्य न रागादिहेतुत्वमित्यर्थः एवमात्मौपम्येनैव सर्वेषामपि ब्रह्मादिस्थावरान्तानां शरीरतद्भोग्यपानवस्त्रैश्वर्य्यादि पश्यतो मुमुक्षोः स्वत एव स्वपरशरीरभोग्यभोगोपकरणतत्स्थानेषु शब्दादिविषयेषु च रागादिनिवृत्तिः स्यादेवेतिभावः किञ्च सर्वेषामपि स्वरूपकरणकर्मादीनां परायत्तसाम्यविचारादपि रागादिकं निवर्त्तते।

तथोक्तम् ।

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो ऽर्ज्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

इति ।

यथा मम स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिः परमेश्वरायत्ता सुखदुःखादि चापि ईश्वरायत्तप्रारब्धलभ्यं तथाऽन्येषामपि लोकदृष्ट्या मम सुखदुःखादिहेतुत्वेपि वस्तुतस्तु तेषामपि पारतन्त्र्यसाम्यान्न हेतुत्वं सम्भवति तथात्वे च रागादिविषयाऽऽश्रयाद्यसिद्धिः किमर्थं तत्राऽभिनिवेशः कार्य्य इतिभावः किञ्च व्रणे क्षतादिजातेषु सत्सु तद्वन्तो रोगिणो हृष्यन्ति रोगावसानानुमानात् तथा शरीरे रुग्णे आसन्नमरणे ऽपि मनीषिणो मुमुक्षवो हृष्यन्ति भवरोगावसानानुमानात् ।

प्रायशः पापकारित्वात् मृत्योरुद्विजते जनः ।
कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥

इतिवचनादलं विस्तरेण ।

नन्वेवम्भूतं परं वैराग्यं कथमुत्पद्येत तस्य दुष्करत्वात् विषयासक्तेः प्राबल्याच्चेति चेन्न विषये दोषदर्शनादिना ह्युत्पद्यत एवेतिब्रूमः ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।
इतिश्रेयउपायतयोक्तं श्रीमुखेन ॥

न च तेषु दोषदृष्टिरेव कथं जायेत रागविषयत्वादितिवाच्यं तज्जन्यदुःखभोक्तव्यताविचारेण दोषदृष्टिः संपत्स्यते ।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥
इति श्रीमुखोक्तेः ।

एतदुक्तं भवति दुःखं तावद्द्विविधं तापात्मकम् अवस्थोद्भवं चेति तत्राऽद्यं त्रिविधम् आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदात् तत्राद्यं द्विविधं शारीरकमानसभेदात् तत्र शिरःपीडाज्वरातीसारादिकं शारीरं कामक्रोधद्वेषलोभमोहशोकासूयावमानेर्ष्यादिजं मानसं शीतोष्णवातवर्षाजलविद्युदादिसमुद्भवं द्वितीयं मृगपक्षिमनुष्यराक्षससर्पादिजातं तृतीयमितिविवेकः अथ गर्भाद्यवस्थोद्भवं द्वितीयं तच्चानेकविधं प्रथमं पितृमूत्रद्वारा निःसृत्य मातृयोनिप्रवेशः ततो गर्भे ऽनुदिनं कललबुद्बुदपिण्डकाठिन्याद्यवस्थापत्तिः ततः क्रमेणाऽवयवेन्द्रियादियोगस्ततश्चेतनाभावस्ततः स्वकर्मानुरूपस्त्रीपुरुषपण्डभावापत्तिरर्वाक्शिरा ऊर्ध्वपाज्जरायुवेष्टितश्च भूत्वा मलमूत्रागारे कृमिभिः तत्रत्यैः सह वासः प्रसवसमये योनिद्वारं प्राप्य यन्त्रेण पीड्यमान इव मूर्छितः पूतिव्रणात्कृमेरिव महता दुःखेन मह्यां यातः ततश्च कौमार्य्यादिजरापर्य्यन्तावस्थोद्भवं दुःखसङ्घातमनुभूय मरणं तत्र धर्मात्मा चेत्स्वर्गं गत्वा स्वपुण्यार्ज्जित विषयसुखं पापार्ज्जितं मात्सर्य्यादिजन्यदुःखं चानुभूय धूममार्गेण पुनरावृत्य व्रीह्यादिभावापन्नः सन् पेषणकण्डनपाचनभक्षणाद्यवस्थोद्भवं क्लेशमनुभूय भूयो रेतोभावापत्तिः पूर्वोक्तप्रकारेण योनिप्रवेशगर्भवासादिदुःखानुभव एतदेव संसारचक्रभ्रमणं शास्त्रेणोच्यते "मृत्युं पुनर्मृत्युमापद्यत" इतिश्रुतिभिः दुष्कर्मणश्च नरकादिप्राप्तिः यमदण्डादिभोगः श्वशूकरसर्पादिदेहप्रवेशस्ततस्तद्देहजन्यदुःखाद्यनुभूतिश्च श्रुत्यन्तकल्पवल्यां विस्तरशः प्रोक्तं तत्र किञ्चिज्जन्मादि जन्मदुःखमनुमानगम्यं तथा हि मया जन्मशैशवादिदुःखमवश्यमनुभूतं कर्मपरतन्त्रत्वात् मम पुत्रादिवत् मम जरामरणादिदुःखमवश्यम्भावि कर्माधीनत्वात् अस्मत्पितृपितामहादिवदित्यादिप्रयोगात् पौगण्डावस्थानुभूतं वयस्यैः सह क्रीडनादि यौवनोद्भवं परस्त्रीसम्बन्धादि तज्जन्यरोगं तत्कृततिरस्कारादितत्सम्बन्धिभ्यो राजादिभ्यश्च दण्डादिप्राप्तिः प्रत्यक्षानुभवस्मरणसिद्धमेव यमयातनादिकं च शास्त्रतो गम्यमितिविवेक इत्याशयेनाह भीतः संसार-

चक्रत इतिपञ्चम्यर्थे तस्प्रत्ययः चक्रादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाऽत्र प्रधानतममाह—

सर्वे ऽपि किङ्करा यस्य ह्युपायाः कथिताः पुरा ।
तं कृष्णानुग्रहं नित्यं तत्परः प्रार्थयेत् सदा ॥ १० ॥

पुरा कथिताः सर्वे ऽप्युपायाः कर्मज्ञानादयो यस्य किङ्कराः किंकरवत्तदुपजीविनः तद्व्यतिरेकेणाऽकिञ्चित्करत्वा"त्ते शृण्वन्तोऽपि वहवो यं न विद्युः ना ऽयमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामि"त्याद्यन्वयव्यातिरेकार्थाभ्यः श्रुतिभ्यः तं कृष्णानुग्रहं श्रीकृष्णस्य प्रसादं सदेति कालादिपरिच्छेदव्यावृत्त्यर्थः तत्परः प्रार्थयेदिति तत्परः स एवाऽनुग्रहः परं प्रधानं यस्य सः ।

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ।
इत्यादिश्रुतेः ।

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहाऽस्त्यलभ्यम् ।
प्रसन्ने क्लेशसङ्क्षयः ।
इतिस्मृतेश्च ।

यद्वा तत्पर इति स श्रीकृष्ण एव परः प्रधानं यस्य सः ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
इति श्रीमुखोक्तेः ।

प्रीतिविषयस्यैवानुग्रहविषयत्वात् तत्परत्वेन तत्प्रार्थनमेवानुग्रहे प्रधानसाधनमिति अन्येषां पूर्वोक्तानां तत्साधनत्वेऽपि दौष्कर्य्याद्गौणत्वमिति राद्धान्तः ननु श्रीभगवदनुग्रहः परिच्छिन्नो विभुर्वा नाद्यः अकिञ्चित्करत्वात् अथ कालाद्यधीनत्वाच्च नाऽपि द्वितीयः सर्वत्र व्याप्त्या सर्वमोक्षप्रसङ्गात् मोक्षसाधनतत् प्रतिपादकशास्त्रयोर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेन्न व्यापकस्यापि तस्य श्रवणादिसम्पन्ने आचार्य्यभक्तिसम्पृक्तमनसि पुरुषे एवाविर्भावो नान्यत्र यथा न्यायमते व्यापकस्यापि गोत्वादिसामान्यस्य सास्नादिमद्व्यक्तावेव सम्बन्धो नान्यत्र यथा वा सिद्धान्ते ब्रह्मस्वरूपस्य व्यापकस्यापि क्वचिदेव तदधिकारिविशेषे आसन्नमोक्षके साक्षात्कारो

नान्यत्र तद्वत् प्रकृतेऽपि बोध्यं तथा च नोक्तदोषावकाशः नन्वेवं तर्हि साधनसापेक्षत्वं दुर्वारं तथात्वे चाप्राधान्ययोगेनोक्तसिद्धान्तभङ्गात् अन्योन्याश्रयापत्तेश्च निरपेक्षत्वे च नैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तेश्चेति चेन्न भगवतो निरङ्कुशैश्वर्य्ययोगात् तदनुग्रहस्य नैरपेक्ष्ये स्वरूपसाधनशास्त्रबाधानिवृत्तये वैषम्यादिदोषनिवृत्तये साधनान्तरस्यापि तत्र व्याजमात्रत्वाभ्युपगमात् व्याजमात्रस्य वस्तुनः स्वातन्त्र्यहानिकारित्वायोगात् सर्वं समञ्जसमिति अन्यथा यमेवैषेत्यादिपूर्वोक्तसाधारणशास्त्रस्य बाधोऽपि समान एव ॥ १० ॥

इति श्रीअध्यात्मसुधातरङ्गिण्यां साधनसहकारिनिर्णयो

नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिबन्धकानाह—

इच्छतामुत्तमं श्रेयो निरूप्यन्ते विरोधिनः ।
सामान्याश्च विशेषाश्च द्विधा हेयाः प्रयत्नतः ॥ १ ॥

विरोधिनो द्विधाः सामान्याश्च विशेषाश्च तन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह प्रयत्नतो हेया इतिमुमुक्षुभिरितिशेषः ॥ १ ॥

तेषां विवेकं दर्शयितुमादौ विशेषान्निर्दिशति—

चतुर्विधा विशेषास्ते स्वज्ञाने प्रतिबन्धकाः ।
ब्रह्मबोधे तथोपाये फलापत्तौ तथैव च ॥ २ ॥

पूर्वोक्तोभयकोट्योर्मध्ये विशेषाश्चतुर्धा इत्यन्वयः तेषां कार्य्यं निरूपयन्विशेषत्वं विवेचयति ते विशेषाश्चतुर्विधाः तत्र केचित्स्वज्ञान इति प्रत्यगात्मविषयके ज्ञाने ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाः प्रतिबन्धका इति सर्वत्र संयोजनीयः केचिच्च ब्रह्मबोधे ब्रह्मस्वरूपगुणादिविषयके ज्ञाने तदुत्पत्ताविति यावत् केचित्तु उपाये श्रेयःसाधने संसिद्धौ तदुत्पत्तौ तथेति प्रतिबन्धका यथा स्वज्ञानाद्युत्पत्तौ प्रतिबन्धकास्तथा साधनोत्पत्तावपि केचित्फलापत्ताविति फलप्राप्तौ च प्रतिबन्धका इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र तावदात्मज्ञानप्रतिबन्धकानाह त्रिभिः—

अनात्मनि च देहादावात्माऽयमिति निश्चयः ।
भगवन्तं गुरुं चर्त्ते स्वात्मनः परतन्त्रता ॥ ३ ॥
आत्मनश्च तदीयत्वे संशयादिविकल्पनम् ।
श्रुत्यादेरवमानश्च ह्यन्यदेवार्चनादिकम् ॥ ४ ॥
असच्छास्त्राभिलाषा च स्वस्य स्वातन्त्र्यभावना ।
इत्यादयश्चात्मज्ञाने विज्ञेयाः प्रतिबन्धकाः ॥ ५ ॥

अनात्मनि देहादौ देवो ऽहं मनुष्यो ऽहं ब्राह्मणो राजन्यः स्थूलो ऽहं कृशः काणो देवदत्तस्य पुत्र इत्यादिनिश्चयः एवम्भूत एवाहं न त्वेभ्यो विलक्षण इति यो अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किन्तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ।

इत्यादिस्मृतेश्च ।

किञ्च भगवन्तं गुरुं च ऋते विना तदितरपरतन्त्रत्वमात्मन-इति हरिं गुरुं च हित्वा ऽन्यजीवस्य पारतन्त्र्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

किञ्च तदीयत्वे भगवदीयत्वे संशयादिविकल्पनामिति अहं भगवदीयो ऽस्मि न वेति विकल्पः श्रुत्यादेर्भगवदाज्ञारूपस्य शास्त्रस्यावमानो ऽश्रद्धया ऽस्वीकारः अन्यदेवानां श्रीभगवदितरेषां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनाम् ॥ ४ ॥

असच्छास्त्राभिलाषा चेति अनात्मविषयकस्य तर्कादिरूपस्योपनिषत्सिद्धान्तविपरीतस्य शास्त्रस्याऽभिलाषा इति मे भूयादिति वासना स्वस्य प्रत्यगात्मनः ।

असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽत्महनो जनाः ॥
न वेदवेदी महती विनष्टिरित्यादिश्रुतेः ।
नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लायनं हि तत् ॥
इत्यादिश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मज्ञानविरोधिन उच्यन्ते—

हरौ तदितरस्यैक्यं तेष्वेव परतत्त्वधीः ।
मनुष्यत्वादिभावश्चाऽवतारेषु परात्मनः ॥ ६ ॥
मन्त्रादौ शब्दताबुद्धिः कथायां लौकिकी मतिः ।
पाषाणादिमतिश्चैव शालग्रामादिमूर्तिषु ॥ ७ ॥
अनन्तगुणसम्पन्ने गुणशून्यत्वभावना ।
ब्रह्मज्ञानाप्तिकामेन वर्ज्जनीया विरोधिनः ॥ ८ ॥

भगवति तदितरसाम्यबुद्धिः ब्रह्मरुद्रादिदेवान्तरेषु परत्वबुद्धिः भगवदीयावतारेषु मनुष्यातिर्य्यक्त्वादिबुद्धिरिति ॥ ६ ॥

किञ्च वैष्णवमन्त्रादौ शब्दसामान्यभावः भगवत्कथायां लौकिकाख्यानकल्पना श्रीशालग्रामादौ पाषाणादिबुद्धिरिति ॥ ७ ॥

अनन्तकल्याणगुणे भगवति श्रीवासुदेवे गुणशून्यत्वमायिकगुणत्वादिकल्पना चेत्याद्यो ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुत्वात्तद्द्वारा ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धका इति निर्गलितार्थः "यो वै स्वां देवतामतियजति

परस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवतीत्यादिश्रुतेः ।

प्रजापतिस्मृतौ च ।

नारायणं परित्यज्य हृदिस्थं प्रभुमीश्वरम् ।
योन्यमर्चयते देवं परबुद्ध्या स पापभाक् ॥

भारते सप्तर्षिवादे—

विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं देवदेवं जनार्द्दनम् ।
त्रैलोक्यस्थितिसंहारसृष्टिहेतुं निरञ्जनम् ॥
विहाय सम्भजत्यन्यं विषस्तैन्यं करोति यः ।
इति ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो ममाऽव्ययमनुत्तमम् ॥
मोघाशा मोघकर्म्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहबुद्धिं करोति वा ।
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ॥

इत्यादिस्मृतिश्च ।

न तत्समश्चाऽभ्यधिकश्च दृश्यते ।
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ ।

इत्यादिप्रमाणं क्रमेणानुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

अथ साधनप्रतिबन्धकानाह—

अवगम्य स्वपापानां बाहुल्यं जगदीश्वरे ।
तन्निवृत्तावनीशत्वं विश्वासन्यूनता तथा ॥ ९ ॥
साधनान्तरनिष्ठा च मन्त्रान्तरपरिग्रहः ।
जपपूजादिसेवायां कामान्तरमनोगतिः ॥ १० ॥
स्वधर्म्माचरणे चैव फलोपायत्वभावना ।
गुरौ मर्त्यमतिस्तत्र खिलत्वं गौरवस्य वै ॥ ११ ॥
इत्यादय उपायानां प्रतिबन्धाः प्रकीर्तिताः ।

वर्ज्जनीयाः प्रयत्नेन श्रेयस्कामैश्च वैष्णवैः ॥ १२ ॥

स्वपापानां बाहुल्यमवगम्य निश्चित्य तन्निवृत्तौ तेषां निराकरणे जगदीश्वरेऽनीशत्वम् असामर्थ्यभावनं विश्वासस्य न्यूनता चेति योजना ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।
नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः ॥
तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः ।
इत्यादिशास्त्रविरोधात् ॥ ९ ॥

जपादिसेवायाम् अनया ममाऽयं कामो भूयादिति मनसि सङ्कल्पः इहामुत्रोपाधिनैराश्येनैव, अमुष्मिन्मनःकल्पनमिति श्रुतिविरोधात् ॥ १० ॥

स्वधर्म्मेति अयं मदीयो धर्म्मः मत्संकल्पितफलस्योपायः अनेनामुं फलं प्राप्स्यामीति भावना अन्यत् स्पष्टम् ।

तथा च ।
यस्य देवे परा भक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ ॥
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुरेव परा गतिः ।

स हि विद्यां जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म तस्मै न द्रुह्येत कदाचनेति श्रुतेः ।

एकाक्षरप्रदातारमाचार्य्यं यो ऽवमन्यते ।
श्वानयोनिशतं प्राप्य चाण्डालेष्वपजायते ॥

उपायानां साधनानां प्रतिबन्धकास्तद्विरोधिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ फलविरोधिन उच्यन्ते —

धर्म्मादौ पुरुषार्थत्वबुद्ध्या तद्याचनं हरेः ।
पूजादिक्रियमाणायामात्मस्वातन्त्र्यभावनम् ॥ १३ ॥
सच्छास्त्रं च परित्यज्य कामचारेण वर्तनम् ।
इत्यादयः फलस्योक्ताः प्रतिबन्धाः मनीषिभिः ॥ १४ ॥

धर्मादौ धर्मार्थकामेषु एते पुरुषार्थाः श्रेयोरूपा इतिवासनया हरेः सकाशात्तेषां याचनं हे हरे मम त्रिवर्गं देहीति प्रार्थनम् ।

यदा सर्वे प्रमुच्येरन् कामा ह्यस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥
इति ।
अन्नपानं धनं वस्त्रमायुरैश्वर्य्यमास्पदम् ।
आपद्यपि न याचेत पूजकः पुरुषोत्तमम् ॥
तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन ।
न याचेत्पुरुषो विष्णुं याचनान्नश्यति ध्रुवम् ॥
इत्यादिस्मृतेर्मानात् ।

किञ्च आत्मस्वातन्त्र्यभावनमिति अहमत्र स्वतन्त्रः कर्त्ता ममेदं कर्म मयेदं साधु कृतमिति निश्चयः स एव साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ १३ ॥

सच्छास्त्रं श्रुतिमूलं धर्मनिर्णायकं सात्त्विकं श्रीभगवद्गीतापञ्चरात्रादिकं कामचारेण स्वेच्छाचारेण ।

वेदोक्तं ये परित्यज्य धर्ममन्यं प्रकुर्वते ।
तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥
इतिशास्त्रात् ।

आदिना च देहादिबहुकालावस्थितीच्छा भगवतो भागवतानां च बुद्धिपूर्वकापराधाचरणम् असत्सङ्गतिश्चेति साक्षाच्छ्रेयउपलब्धौ प्रतिबन्धकाः निरयप्राप्तिहेतवश्चेति महता यत्नेन हेया विवक्षिताः ।

तथाचाह मनुः ।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशभृतको यथा ॥
प्रायशः पापकारित्वान्मृत्योरुद्विजते जनः ।
कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम ॥
इतिश्रीव्यासोक्तिश्च ।
पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ।
कथासु मम दैत्येश कथ्यमानासु तत्र वै ॥
अशृण्वन् यो नरो गच्छेत्तस्य संवत्सरार्जितम् ।

यत्नेन महता तात तत्पुण्यन्ते भविष्यति ॥
इतिहरिवंशे श्रीवामनोक्तिः ।
वनपर्वणि दुर्वासाः ।
वृथापापेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ॥
मास्मांश्चाऽक्षुधान् दृष्ट्वा पाण्डवाः क्षुरचक्षुषा ।
कुद्धास्ते निर्दहेयुर्वो तूलराशिमिवाऽनलः ॥
स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ॥ १ ॥
तत एतानदृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
इत्यादि ।

नेदंविद अनिदंविदान् समुद्दिशेन्न सह भुञ्जीत न वा ऽवसथमाविश्यादित्यादिबह्वृचः ।

कात्यायनसंहितायाम् ।
वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥
विष्णुरहस्ये च ।
आलिङ्गनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् ।
न सङ्गः शल्ययुक्तानां नानादेवोपसेविनाम् ॥
अन्यत्राऽपि ।
शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान् ।
अकर्मस्थान् द्विजाञ्छूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥
शाण्डिल्यस्मृतौ ।
मूढैः पापरतैः क्रूरैः सदागमपराङ्मुखैः ।
सम्बन्धं नाचरेद्भक्तो नश्यते तैस्तु सङ्गमात् ॥
पितृगीते च ।
मा जनिष्ट स नो वंशे जातो वा द्राग्विनश्यताम् ।
आजन्ममरणं यस्य वासुदेवो न दैवतः ॥
इत्यादीन्यपि वाक्यानुसन्धेयानि ॥ १४ ॥
अथ सामान्यभूता उच्यन्ते ।

शास्त्रमार्गस्य संत्यागः स्वोचितानां च कर्मणाम् ।
परोचितस्य धर्मस्याऽनुष्ठानं च कृतघ्नता ॥ १५ ॥
मानुष्यं दुर्लभं लब्ध्वा पशुवत्तस्य नाशनम् ।
स्ववीर्य्यविक्रयः कृष्णपूजनात्पूर्वभोजनम् ॥ १६ ॥
सन्यासादिविधिं त्यक्त्वा विरागरहितैर्जनैः ।
पितृपुत्रकलत्रादेस्त्यागो द्वेषादिहेतुना ॥ १७ ॥
दैवीसंपत्परित्यागो ह्यासुर्य्याश्च समाश्रयः ।
इत्यादयः समानाः स्युः श्रेयसः प्रतिबन्धकाः ॥ १८ ॥

शास्त्रमार्गस्येति तन्मर्य्यादायाः ।
श्रुतिस्मृती ममैवाऽऽज्ञे ।
इति भगवदुक्तेः ।
स्वोचितानां स्ववर्णाश्रमोचितानां नियतानाम् ।
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥
मोहात्तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ।
ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्नृप ॥
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाऽऽश्रमी ॥
परिव्राट्च चतुर्थोऽत्र पञ्चमो नोपपद्यते ।
सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु ॥
यदन्यत्कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत् ।
नास्तिक्यपरमाश्चैव केचिद्धर्म्मविलोपकाः ॥
भविष्यन्ति नरा मूढा मन्दाः पण्डितमानिनः ।
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ॥
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्तोषकारणम् ।
वेदोक्तं ये परित्यज्य धर्म्ममन्यं प्रकुर्वते ॥
तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
इत्याद्यन्वयव्यतिरेकवचनेभ्यः ।

किञ्च परोचितस्येति परस्य स्वस्मादुत्तमवर्णस्य निकृष्टवर्णस्य वा ह्युचितस्य शास्त्रनियतस्य धर्मस्य ।

स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ।
पर्य्युदस्तो हि यो यस्माच्छास्त्रीयादपि कर्म्मणः ।
स तत्रा ऽनधिकारी स्याद् दानादौ दीक्षितो यथा ॥
इति वचनात् ।
किञ्च कृतघ्नेतेति परेण कृतस्योपकारस्य नाशनम् ।
गोघ्ने चैव सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।
इति स्मृतेः ॥ १५ ॥

पशुवत्तस्य नाशनं तस्येति मनुष्यदेहस्य शूकरादिवद्विषयभोगेन वैरादिभावेन च व्ययः ।
मानुष्यं प्राप्य लोकेस्मिन् मूको वा बधिरोपि वा ।
नाऽपक्रामति संसारात् स खलु ब्रह्महा भवेत् ॥
लब्ध्वा तन्मानुषं देहं पञ्चभूतसमन्वितम् ।
मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरं नु किम् ॥
इतिवचनात् ।

किञ्च स्ववीर्य्यविक्रय इति स्ववीर्य्यस्य धर्मगुणपौरुषादेः विक्रयणं मूल्येन दानम् ।
तथाह सनत्सुजातः ।
यथा स्ववान्तमश्नाति श्वा वै नित्यं विभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्य्यस्योपसेचनात् ॥
पण्डितैरर्थकार्पण्यात् पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् ।
आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥
इति ।
किञ्च कृष्णपूजनादिति ।
यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते ॥
इति ।
किञ्च संन्यासादिविधिमिति स्पष्टार्थः ।
पितरं मातरं वा ऽपि तथा दत्ताभयं सुतम ॥
त्यजेच्च तरुणीं भार्य्यां स खलु ब्रह्महा भवेत् ।

ननु यदहरेव विरज्येत्तदहरेव परिव्रजेदितिश्रुतेर्मानत्वात्कथं

दोषावकाश इतिचेत् तत्राह विरागरहितैरिति तर्हि त्यागे किङ्कारणमित्याशङ्क्याह द्वेषादिहेतुनेति ॥ १७ ॥

किञ्च दैवीसम्पत्परित्याग इति अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिश्रीमुखोक्तेः परित्यागः अनादरेणाननुष्ठानं किञ्चासुर्य्याश्च ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

इत्यादिना निषिद्धायाः सम्पदः समाश्रयः सम्यगनुष्ठानम् अयं भावः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिना ऽसुराणां लक्षणमुक्त्वा ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनाऽर्थसञ्चयान् ।

इत्यादिना तेषां प्रवृत्तिं चोक्त्वा ।

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

इत्यादिना तत्फलं नित्यसंसारित्वरूपाधोगतिं च निरूप्य तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति एतत्त्रयमूलत्वादासुरभावस्य तत्त्यागः षोडशाध्यायेन विधीयते ।

भूयश्च ।

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

इत्यनेन व्यतिरेकात्तस्यैव दृढीकरणात् अत्यन्तश्रेयोविरोधित्वान्मुमुक्षुभिर्यत्नेन त्याज्येति ।

किञ्च ।

विद्याचौरो गुरुद्रोही वेदेश्वरविदूषकः ।
त एते बहुपाप्मानः सद्यो दण्ड्या इति श्रुतिः ॥
परद्रोहेष्वभिध्यानं मनसा ऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः ।
अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥

इत्यादिसंग्रहार्थं आदिशब्दः ॥ १८ ॥

इति श्रीअध्यात्मसुधातरङ्गिण्यां विरोधिनिर्णयो
नाम षष्ठस्तरङ्गः ॥ ६ ॥

अथ प्रयोजनं निरूपयति—

मुकुन्दभावसंप्राप्तिः शास्त्रे प्रोक्तं परं फलम् ।
सैव सायुज्यसाधर्म्यब्रह्मसाम्यादिसंज्ञिका ॥ १ ॥

मुकुन्दस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणो भगवतो भावो मुकुन्दभावः तदसाधारणधर्म्मः सार्वज्ञादिस्तस्यलेशसंप्राप्तिरिति यावत् ।

"मद्भावायोपपद्यते"

"पूता मद्भावमागता"

इति श्रीमुखोक्तेः ।

सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ।

इत्यादिश्रुत्या सार्वज्ञादियोगविधानात् ॥

न चैवमत्यन्ताभेदप्राप्तिः शङ्कनीया जगद्व्यापारवर्ज्जमिति भेदविधानात् यद्वा सर्वज्ञविषयकानुभवात् सार्वज्ञयोगो विवक्षितः येना ऽश्रुतं भवतीत्यादिश्रुतेः ननु नारायणसायुज्यमाप्नोति मम साधर्म्यमागताः निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिना मुक्तेः वैविध्यश्रवणात् कथं भगवद्भावापत्तिरेव मोक्ष इतिचेत्तत्राह सैवेति भगवद्भावापत्तिरेव सायुज्यादिसंज्ञिका नान्येत्यर्थः तथा हि सह युज्यत इति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं नित्यसंयोग इतियावत् भगवता नित्यसम्बन्धो भावपदार्थः तथा च भगवतो नित्यसम्बन्धलक्षणभावापत्तिरेवेतिफलितार्थः न च स्वरूपैक्यं सायुज्यमितिवाच्यं शक्यार्थभावात् ननु यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति श्रुत्या स्वरूपैक्यविधानात् कथमन्यथास्वीकार इतिचेन्न तत्रापि भेदस्य सत्त्वात् न हि जले मिलितं जलं स्वरूपैक्यं भजते अपितु नित्यसंयोगमेव सावयवद्रव्यत्वात् नद्यादीनां प्रावृषादौ वृद्धिहानिदर्शनाच्च न च समुद्रे नाशवृद्ध्योरदर्शनादैक्यमेवेतिवाच्यं नद्यादिदृष्टान्तेन तत्राप्यनुमानात् तत्तरङ्गेषु भेददर्शनाच्च तथा च श्रूयते यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुने विजानत आत्मा भवति गौतमेत्यादिना सादृश्यस्यैव विधानात् श्रुत्यर्थस्तु श्रीकाश्मीरिचरण-

र्विस्तृतः नाऽपि साधर्म्यवाक्यविरोधः उक्तलक्षणसाधर्म्यस्य तत्रा-
पि सत्त्वात् ननु ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति सावधारणश्रुतेः स्वरूपतै-
वा ऽभ्युपगन्तव्या न भेदलेशो ऽपीति चेन्न बृहद्गुणयोगे ऽपि तत्ता-
याः सुवचत्वात् अन्यथा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतिविरोधादि-
तिसङ्क्षेपः ननु परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा ऽभिनिष्पद्यत इत्य
त्र परमात्मप्राप्तेः साधनत्वेन स्वरूपापत्तेश्च फलत्वेन श्रूयमाणत्वा-
त् कथमेवं भगवद्भावापत्तेरेव पुरुषार्थत्वमिति चेन्न एतद्वाक्यार्थ-
विषयकज्ञानस्य तत्राभावात् तथा हि परंज्योतिःशब्दाभिधेयं
श्रीपुरुषोत्तममुपपाद्य तत्स्वरूपगुणादि साक्षादनुभूय स्वेन रूपेण
ब्रह्मस्वरूपे गुणादिविषयकप्रत्यक्षानुभूत्याश्रयरूपानुभवितृरूपेण स्व-
स्वरूपेण निष्पद्यते अनवच्छिन्नत्वेना ऽनुभूयते इत्यर्थः तथात्वे च न-
कोपि विरोधः भगवद्विषयकानवच्छिन्नानुभूतिरूपस्य भावपदार्थस्या
त्रापि श्रवणात् ।

ननु

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥

इत्यादिवाक्ये भगवतोऽन्तः प्रवेशोक्तेस्तथा च प्रविष्टस्य भेदा-
भावादभेदः सिद्ध इति चेन्न भगवतो विश्वरूपविग्रहे एव प्रवेशो
विवक्षितः न तु स्वरूपे तथात्वे विश्वस्य तत्र सदैव प्रविष्टत्वात् ।
सर्वं समंजसम् ।

तच्चोक्तं भगवद्गीतैकादशाध्याये ।

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नम् ॥

पश्या ऽद्य सचराचरम् ।

ममदेहेगुडाकेश ॥

इत्यादिना ।

तथैवा ऽनुभूयार्जुनेना ऽप्युक्तम् ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे ॥

इत्यादिना ।

तच्च वेदान्तरत्नमञ्जूषायां श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचरणैर्भूयो
विस्तृतं किञ्च स्वरूपप्रवेशाभ्युपगमे ऽपि नोक्तसिद्धान्तविरोधः
ब्रह्मणः सर्वाधारत्वात् यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुरित्यादिश्रु-
तेः आकाशवत् सर्वगतत्वाच्च आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इतिश्रुते

र्न तत्र भेदग्रहाभावो वालैर्विना वक्तुं शक्यः भेदस्य प्रत्यक्षसिद्ध-त्वात् अन्यथा ऽऽकाशे सर्वस्यापि सत्त्वात् भेदप्रतीतिर्न स्यात् न तु तदस्ति न चा ऽऽकाशात्कार्यस्य पृथक्त्वेनानुपलम्भादभेदाभ्युपगम इति वाच्यं भेदस्यापि प्रामाणिकत्वेनाऽत्यन्ताभेदस्यैवा ऽनुपपन्नत्वा-त् प्रत्युता ऽस्मदभीष्टभेदाभेदएव सुप्रसिद्धो नात्यन्ताभेदस्तथा भेदो वा तथा हि वाद्यादेः कार्य्यस्य सत्त्वाच्चावरस्य सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिशास्त्रात् स्वरूपसत्त्वेन कार्य्यत्वात् तद्व्याप्यत्वा त्तदाधेयत्वाच्च तदभिन्नत्वात् अपृथक्सिद्धत्वाच्च भेदाऽभेदयोर्विवादः अन्यथा सत्कार्यवादप्रसङ्गात् सिद्धान्तभङ्ग इतिसङ्क्षेपः ननु अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्णं न च शीतं स्यादित्यादिना स्वर्गादेरपि फलत्वश्रवणात्कथमिदमेव फलमिति तत्रा ऽह परमिति निरतिशयत्वात् नित्यत्वाच्च न स पुनरावर्तत इतिश्रुतेः स्वर्गादेः फलत्वश्रवणे ऽपि अनित्यत्वात् न तस्य तथा-त्वमितिभावः यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवा ऽमुत्र पुण्य-चितो लोकः क्षीयते इति श्रुतेरिति सङ्क्षेपः ॥ १ ॥

अथ तत्प्राप्तिमार्गं निर्दिशति—

अर्चिरादिकया गत्या प्राप्य विष्णोः परं पदम् ।
भगवद्भावमापन्नो मोदते तेन सर्वदा ॥ २ ॥

अर्चिरादिकया गत्येति ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्यादिश्रुतिनि-र्णीतया तन्मार्गेण ।

अथ तदर्थसंग्रहश्लोकाः ।

प्राणस्योत्क्रान्तिकाले वै हार्दानुग्रहतो मुनिः ।
तत्प्रकाशितपन्थानं सुषुम्णाख्यं विशंस्तदा ॥
ब्रह्मरन्ध्राद्विनिष्क्रम्य रश्मीनारुहते रवेः ।
तेन मार्गेण प्रथमं वह्निं याति ततो दिनम् ॥ २ ॥
ततः पक्षं सितं प्राप्य षण्मासानुत्तरायणम् ।
संवत्सरं सुरावासं वायुं सूर्य्यं निशाकरम् ॥ ३ ॥
विद्युतं वरुणं चेन्द्रं तथैव च प्रजापतिम् ।
तैस्तैर्देवैस्तत्र तत्र ह्युपचारैः समर्चितः ॥ ४ ॥
तत्सल्लोकानतीत्यैष भित्त्वा प्राकृतमण्डलम् ।

अमानवैश्च पुरुषैः प्रापितो विरजां नदीम् ॥ ५ ॥
त्यक्त्वा तत्र शरीरं वै सङ्कल्पेनैव तां तरन् ।
दिव्यविग्रहसम्पन्नो ऽलंकृतो मानवैस्तदा ॥ ६ ॥
ब्राह्मया ऽलङ्कारवेषेण सत्कृतश्चाप्सरोगणैः ।
द्वारपालैः समागम्य तत्तत्स्थानमलौकिकम् ॥ ७ ॥
पश्यन्प्रमुदितो याति क्रमेण मणिमण्डपम् ।
दिव्यरत्नमये दिव्ये चासने लौकिके मुदा ॥ ८ ॥
श्रिया ऽनुरूपया युक्तं पार्षदैश्चा ऽऽयुधैस्तथा ।
दिव्यालङ्कारसम्पृक्तं श्रीमुकुन्दं च पश्यति ॥
सच्चिदानन्दमूर्तिं तं कल्याणगुणसागरम् ।
कृष्णं श्रियादिसहितं प्रणम्य तत्कृपार्द्रया ॥ १० ॥
दृशा ऽवलोकितस्तेन भाषितश्च मुदा गिरा ।
ध्रुवं तद्भावमापन्नो जक्षन् क्रीडंश्च ब्रह्मणा ॥ ११ ॥
गायन् सामानि तत्रास्ते रममाणश्च वैष्णवः ।
न पुनर्याति संसारं विष्णुलोकगतो मुनिः ॥ १२ ॥
संप्रदायानुसारेण शास्त्रोक्तैश्च समासतः ।
अलसानां विवेकार्थं मार्गो ऽयं संनिरूपितः ।
इति ॥ १३ ॥

अस्य विस्तरश्च प्रवन्धान्तरे द्रष्टव्यः भगवद्भावपदार्थश्च पूर्वस्मिञ्श्लोके निरूपितः तेनेति ब्रह्मणा सहेत्यर्थः जक्षन् क्रीडन् रममाणः सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेः ।

अथकिमर्थोऽयं संदर्भश्रम इत्याशङ्क्याह—

विदुषां परितोषार्थं प्रसादार्थं श्रियः पतेः ।
वोधार्थं वालवुद्धीनां कृतः श्रुत्यर्थसंग्रहः ॥ ३ ॥

अथ ग्रन्थान्ते प्रार्थयते ।

श्रीहरे वल्लवीकान्त रुक्मिणीनाथ भूपते ।
संसाराब्धिनिमग्नानां प्रसादं कुरु केशव ॥ ४ ॥

इति श्रीअध्यात्मकारिकावली समाप्ताः ॥

प्रसीदतां हयग्रीवः श्रीनिवासो जगद्गुरुः ।
करोतु जगतां श्रेयः कारुण्यादिगुणार्णवः ॥ १ ॥
मङ्गलं गोपिकाप्रेष्ठो मङ्गलं कमलापतिः ।
सत्यभामाप्रियः कृष्णो मङ्गलं भक्तवत्सलः ॥ २ ॥

इति श्री अध्यात्मसुधातरङ्गिण्यां फलनिर्णयो
नाम चरमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

Accession No. 31288
Cost........ Class No.........

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं असम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) ... २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविचितः पूजाप्रकाशः । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्म्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकयासहिता ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-

र्त्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणि-
विरचितदीधित्या च गर्भिता । ३

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्ययातथासोमनाथकृतया मयुख-
मालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । ३

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपा-
ध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बलाचार्यविरचितकुञ्जिकाटीका-
श्रीमद्बालम्भट्टविरचितकलाटीका—इति
टीकाद्वयसंवलिता । ... १

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय
विश्वेश्वरसूरिविरचितः । १

(४८) विरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । १

पत्त्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी ।